

MÜESSESE TEORİSİNDE FİKİR UNSURUNUN AMME VE DEVLETLER HUKUKU SAHALARINDAKİ DEĞERİ

Asistan Dr. Tarık Z. Tunaya

1 — Müesseselerin tasnifinde nâzım fikrin rolü, II — Devlet Müessesesinde fikir unsuru, III — Bazı Türk - İslâm amme hukuku kaynaklarına göre Devlette şahıs unsuru ve gerçekleştirilmesi istenen fikirler, IV — Devletler hukuku sahasında Müessese Teorisi ve fikir unsuru.

I — Müesseselerin tasnifinde nâzım fikrin rolü.

Nâzım fikrin müessese içindeki fonksiyonunu inceledikçe müessese-nin de vücade geliş tarzını takip etmiş bulunuyoruz. Müşahedelerimiz sırasında işaret etmek istediğimiz bir nokta da, her müessesenin şahsiyet sahibi olamayacağıdır. Meselâ kuvvet unsurundan mahrum bir fikir objektif bir mahiyete sahip olabilir, o noksanları pek fazla bir müessesedir. Bu noksanlar müesseselerin çeşitlenmesine ve tefrikini istilzam edecektir. Hauriou iki müesseseyi ayırd etmiştir: Şahıs müessese ve Eşya müessese. Prof. Renard ve Sıddık Sami Onar da aynı tasnifi kabul etmektedirler. Ayrıca Prof. *Cuche*'ün de tasnifleri ileri sürülmektedir [1].

Müesseselerin kıstasını tayinde hareket noktası «her müessesenin şahsiyet sahibi olamayacağı»dır. Gerçi şahsiyet sahibi olmayanlara da müessese diyoruz. Ve netekim «her müessese hükmi şahsiyeti haiz olmamakla beraber her hükmi şahsiyetin bir müessese olduğu» da [2] hatırlanmalıdır.

Şahıs - müessese tam bir müessesedir. İşleme ameliyelerinin her

[1] Prof. *Cuche*'ün eserini maalesef edinemediğimiz için bu hususta fazla bilgiye sahip değiliz. Bu çeşit müessese tasnifi hakkında bir etütte rastladığımız şudur: Prof. *Cuche* müesseseleri *institution - règle, institution - organisme* ve *institution - mécanisme* olarak üçe ayırmaktadır. *Institution - mécanisme, Institution - règle*'in bir çeşididir. Ve otomatik tatbikatları kolektif veya müsterek bir menfaatin tatminini temin eden kaldelerin imtizacından husule gelmiştir. Bk: GASTON MORIN: Le Concept d'Institution. Archives de philosophie de droit et de sociologie juridique. No. 1 - 2, s. 76.

[2] SİDDİK SAMİ ONAR: Hauriou'nun Müessese nazariyesinin izahı ve bazı müesseselerimize tatbiki s. 510.

iki safhasını idrak etmiş manevî, hukukî şahsiyete kavuşmuştur. Eşya - müessese nedir? O da pek tabii olarak içtimaî bir müessesedir. Prof. *Sıddık Sami Onar*'a göre eşya - müessese, bir takım eşya kategorilerinden ibarettir. Muayyen bir maksada mebni tesis edilen ve faaliyet halinde bulunan bir cemiyetin ferdî şahsiyete sahip olması gibi, tapu sicilinde muayyen bir numara altında gösterilen bir gayri menkul, muayyen bir maksada tahsis edilen herhangi bir eşya da böyle bir ferdiyet ve hususiyeti haizdir. Fakat fark, fonksiyonlarının icrası esnasında bir muhtariyeti haiz olup olmamaları noktasındadır. Yani bir şahsiyet meselesi. Profesöre göre, muayyen zamanda mahsul veren bir tarla içtimaî hayata malik değildir, o vazifesini ifa edebilmek için haricî bir iradeye muhtaçtır [3].

Prof. Hauriou'nun teorisinde ve tetkik edebildiğimiz diğer eserlerinde, bu kategoriye dahil müesseseler hakkında bilgi vermediğini gördük, Prof. *Renard*, büyük hukukçunun bu tetkike «ömrü vefa etmediğini» söylemektedir[4]. Fakat Eşya - müessese herhalde fikir etrafında birleşme ve taazzuvdan ziyade başkalarile münasebet halinde bahis mevzuu olmaktadır. «O da bir müessesedir, fakat birleşmek değil de ancak birbirlerine ulaşmak isteyen ayrı ayrı ferdler arasındaki münasebetin bir ifadesidir.» Bunların da tevliid ettikleri bir hukuk, bir sosyal hukuk vardır, fakat ferdî sahada kalır. Başkalarile münasebetten bir bütün tehdüs edemez ve bundan da bir kudret istihracı muhaldir[5].

Fikir unsuru haddesinden kanaatimizce iki müessese arasında şöyle bir fark tesbit edilebilir: Şahıs - müessesede uzuvlu bir kudret ile birlik âzaları fikrin emrindedirler. Fikir önce korporatif müessesesinin mevzuu, sonra da teşekkül eden vücudda gelişen mânevî şahsiyetin süjesi olur. Eşya - müessesede bu durum mevcut değildir. Bunlar da içtimaî muhittedirler, fakat gerek kudret gerek âzalar fikrin dışındadırlar, fikir kudretten de uzuvdan da mahrumdur. Bu takdirde gayet mahdut bir kudrete maliktir. Şahıs - müessese bızce, hareket kabiliyetini ve enerjisini kendinde taşır, diğeri bu kabiliyetten mahrumdur: Şahıs - müessese motorlu gemidir; eşya - müessese bir yelkenlidir, hareket için bir dış kuvvete, rüzgâra ihtiyacı vardır: iki müessese arasındaki fonksiyon ve mahiyet ayrılığı bu teşbih ile daha iyi belirmektedir. Meselâ Devlete nispetle komin idaresi, Belediye veya Vilâyet kudretini devlet kuvvetinden (âmme iktidarından) alan birer eşya - müessese olmak lâzımgelir.

Prof. Hauriou, Duguit'nin muarızı olmak sıfatile, hak kaidesini

[3] Zikredilen konferansı. s. 510.

[4] GEORGES RENARD: La Théorie de l'Institution. cild I. s.

[5] GEORGES GURVITCH: Eléments de Sociologie juridique. s. 121.

Eşya - müessese addetmekte ve böylece, objektivist sistemdeki yaratıcı mihver Haurio'nun müessese teorisinde hareket kabiliyetinden mahrum, atıl ve tâli bir unsur derekesine inmektedir. Bu netice, manevî ve farazi şahsiyetler mücadelesile yakından ilgilidir, üzerinde fikir yürütmek bizi mevzuumuz haricine sevkedebilir.

İki müessese arasındaki fark muhtelif hukukçular arasında tartışma konusu olmuştur. Münakaşayı bilhassa uyandıran mesele, ailenin bir müessese olup olmadığıdır. Prof. *Fındıkoğlu* ve *Renard* müsbet kanaate varmışlardır. Profesör *Fındıkoğlu*'ya göre durum şudur: Profesör uzun zamandanberi meşgul olduğu isim müessesesi üzerinde, müessese teorisinin tatbikatına tevessül ile[6] onu bir tâli müessese olarak vasıflandırmaklardır[7]. Şöyle ki: «daha ciddi mevzulara tatbiki lâzım gelen müessese nazariyesinin; isim gibi üçüncü, dördüncü derecede bir problem ile alâkası her halde kuvvetli olmamalıdır. Halbuki bilâkis müessesenin vasıflarını en kuvvetli surette isimde görmekteyiz: her aile ismi bu aile müessesesinin bir sembolüdür» (s. 160). Ve devamla: «Hukukî müesseselerin en tipiki olan ailenin tâli müesseseleri içinde de en tipikini teşkil eden isim, Türkiyede sosyoloğu memnun edecek bir teessüs safhası geçirmiş midir?» (s. 162). Bunun cevabı Profesöre göre müsbettir. Şu halde aile bir şahıs - müessese, isim de bu kaplayıcı müessesenin içinde tâli, yani bir eşya - müessesedir. Prof. *Fındıkoğlu*, Prof. *Renard*'ın aile hakkındaki fikirlerini kabul etmekte fakat sebepleri üzerinde durmamaktadır.

Prof. *Renard*'a göre ise[8] aile bir müessesedir. Ve ilk müessesedir.» (s. 124). Bir hukukî hayatı muhtevindir, bir otorite ve sürekliliğe sahiptir. Kanun onu bir hukukî müessese addetmeyebilir, fakat pozitif hukuk sahasında onun bir mümessili vardır: Baba (s. 125). Evlenmeye gelince, o bildiğimiz akidden farklıdır. Belki zarfı bakımından bir akid, hattâ bir şart - tasarruf olabilir, fakat mazruf bu akid hudutlarını aşar (s. 128). O belki şeklen bir akittir, fakat haddi zatında müessesesevî bir akid, bir tasarruftur (s. 128). Prof. *Renard* bu fikirlerini ilâhiyata da istinat ettirmekte, Kilise hukukundan temeller istihraç etmektedir.

Buna mukabil, aileyi bir müessese addetmiyen müellifler de yok değildir. *J. T. Delos*, ailenin müessese addedilmesine şiddetle muarızdır. *Delos* ailenin halihazırda devlet tarafından tehdit edildiğine kanidir. Ailenin gayesi çocuğun yetişmesidir. Çocuğun aile içindeki durumu ise, hiç

[6] FINDIKOĞLU: Hukuk Sosyolojisi. s. 159 - 164

[7] TALI müessese terimi sayın Profesörün çok bağlı olduğu Ziya Gökalp tarafından kullanılmıştır. (Türkçülüğün Esasları. Ankara 1339 tab'ı s. 70).

[8] GEORGES RENARD: La théorie de l'Institution. Cilt 1. s. 124 ve müt.

bir suretle ferдин devlet içindeki durumuna kıyas edilemez, o aile içinde şahıs fonksiyonunu haiz değildir, kaldı ki çocuk şahsiyet iktisap ettikte ailesini terkeder. Aile gayet mühim olabilir, öyledir de; fakat bir mânevî şahsiyeti haiz değildir[9].

Doçent Dr. *Ferit Hakki Saymen* de ailenin «müessese» liği hususunda menfi cevap vermektedir. Müellif, evlenmenin ve vücut verdiği ailenin bir şart - tasarruf olabileceğini kaydederek, bir müessese olsa bile «hukuk kategorilerine bağlanmak ve evlenmeyi buna göre anlayıp düzenlemek» sadedinde, müessese nazariyesinden istifadenin imkânsızlığını ilâve etmektedir[10]. Müellif her şeyden evvel müessese tariflerinin muğlaklığı üzerinde ısrarla durmaktadır. Profesör *Charles Crozat*'da evlenmeyi bir şart - tasarruf addeyleyerek ailenin de müesseseliğini bertaraf etmektedir. Profesöre nazaran hususî hukukta izdivaç bir şart - tasarruftur, çünkü karı koca hukukî vaziyetlerini şu veya bu şekilde tesbit edemezler [11].

Vichy Hükûmetinin, hâlen mülga, 14 Eylül 1941 Memurin Kanununda aileye tanınan durum ile, harbin zaruretleri içinde vücuda getirilen bir pozitif sistem onu Hauriou anlamında bir müessese addetmiştir[12]. Bu da müessese teorisinin bir tesiri addolunabilir. Kanaatimizce, müesseselerin tasnifi ve tarifi müessese teorisinin hâlâ muğlaklığını muhafaza eden kısımlarından biridir. Fakat aile devlet içinde tâli bir müessese olarak görünmektedir. Mesele işlenmeye ve derin incelemelere muhtaçtır. Bu takdirde bir hal şekline bağlanacak ve herhalde medenî hukuk müntesipleri tarafından lâyıki veçhile kabule mazhar olacaktır. Tetkik mevzuumuzu teşkil eden fikir unsuru bakımından, müesseselerin en şümüllü, kuvvetli ve mütekâmil şekli devlettir. Devlet ancak, bir müessese olarak kabul edilmesi hususunda hayli sebep dermeyen edilen beynelmilel camiaya nazaran tâli kalabilir, fakat bu şık haricinde her müessese ona nazaran ikinci plânda, daha küçük ve fer'i kalacaktır. Devlet müessesesine kaplayıcı (global) vasfını vermemizin sebebi de budur. İmdi, fikirlerin serbestçe izharını mümkün kılan, şahıslanmış, halkçı bir re-

[9] J. T. DELOS: La théorie de l'institution. Archives de philosophie de droit et de sociologie juridique, 1 - 2, s. 123 - 125.

[10] FERİT HAKKI SAYMEN: Evlenmenin hukukî mahiyeti. İstanbul Barosu Mecmuası sayı 10, yıl XIV, s. 655 - 656.

[11] CHARLES CROZAT: Âmme Hukuku, ikinci kısım, 1935, s. 78 (Nejdet Azak tercümesi).

[12] CHARLES CROZAT: 14 Eylül 1941 Yeni Fransız kanununa göre devlet memurları. (Ebul'ulâ Mardin'e Armağan) s. 369.

Jimde, devletin kanatları altında ve birçok fikirler etrafında zümrelenmek pek tabii olacak ve bu suretle cemiyet kurma, toplanma, hürriyetleri tatbik mevkiine çıkarılacaktır. Müesseseseleşme hâdisesi devlet içinde bu suretle çoğalacak ve fert ile devlet arasında derece farkları ile müesseseler sıralanacaktır. Müessese nazariyesinin tabii gidişi budur, fakat Hauriou'nun bütün bu tâli müesseseseleşmeleri devlet denizine döktüğü söylenerek ilk ve asıl fikrinden döndüğünü söyleyenler de yok değildir[13]. Kanaatimizce müessese nazariyesinin tabii neticelerinden madut olan bu derece derece müesseseseleşmeler bilhassa şahıslanma safhasına ulaşmış devletlerde elzemdir. Aralarındaki fark her birindeki nâzım fikrin cazibesinde ve âmme kudretinden aldığı nasiptedir. Bir cemiyet, bir müessese sadece devletle ifade edilemez. Fert devletin karşısında yalnız başına kalamaz, fert ile devlet bir cemiyetin iki realitesi değildir, bunların arasında sıralanan cemiyetler, sendikalar, siyasî partiler, kulüpler vesair müesseseler de mevcuttur. Bunların da, devletin gölgesinde birer nâzım fikirleri ve devletten aldıkları kuvvet vardır, fakat nâzım fikirdeki cazibe ve hususiyetler göz önünde tutulduktaki kendilerini devlet yaratmamıştır. Onlar da müesseseseleşme hâdiseleri neticesi doğmuşlar ve devlet kendilerini tanımıştır. Muhakkak ki, kanun vaznı da birçok heyet ve teşekküller ihdas edebilir. Fakat bunlar milli realitelere, iktisadî, siyasî ve içtimai ihtiyaçlara uydukları nisbette, bu lüzumu ifade eden fikirlerin halk arasında uyandırdığı sevgi ve cazibe derecesinde müesseseseleşme tevhit ederler, aksi takdirde boş bir kâğıttan farksız kalırlar. Fertten hareket ederek, tedricen devlete giden bu müesseseler dizisidir ki içtimai ihtiyaçları tahakkuk ettirir ve ferde bağrında ferdiyeti ile temin edemeyeceği daha emin, daha mesut bir hayatı mümkün kılar. Şu halde devlet bir kaplayıcı müessesedir ve hariminde ferde kadar inen çeşitli ve tâli mahiyette müesseseleri barındırır. Ortaçağ devleti, istemiyerek iki mühim ve rakip müesseseye yer vermişti: Komün ve Korporasyon. Bu hürriyet ve muhtariyet müesseselerinin modern devleti tevhit ettiklerini söyleyenler vardır, fakat onları lâğveden ilk modern devlette Fransız İhtilâl rejimi olmuştur. Ateşli tenkitlere maruz kalan Le Chapelier Kanunu Sosyalistler nazarında ferdi devlet devinin lokması haline koymuş, onu âciz bırakmıştı. Bugün de, sendikalar kurarak siyasî demokrasinin mahzurlarını bertaraf etmek isteyenler hemen hemen aynı kanaatten istiane etmektedirler. Devletle fert arasında mutavassıt teşekküller, sınıf menfaatlerini koruyacak, gündelikçi kapitalistlerin istismarına terketmi-

[13] GEORGES GURVITCH: Les idées maitresses de Maurice Hauriou. Archives de Philosophie de droit et de sociologie juridique, No. 1 - 2, s. 182 - 186.

yecek teşekküllerin mevcudiyeti daima arzulanmaktadır. Hattâ büyük hukukçunun oğlu André Hauriou, insancı sosyalizm adını verdiği bir sentezde, istihsalin kör ve başı boş seyrini durdurarak, iktisadî şahsî menfaatten milli menfaate bağliyacık müesseseler halinde âmme kooperatifleri ihdasını teklif etmektedir. Bu suretle devlet bir âmme kooperatifleri federalizmine istinat edecektir[14]. Müessese tasnifi muhakkak ki devletler umumî hukuku sahasında da verimli bir tatbik şekli bulacaktır.

II. Devlet müessesesinde fikir unsuru:

Birçok müesseseleri kaplayan devlet, işleme ameliyesiyle noksanz bir müessese haline gelebilir[15]. Devlet de diğer müesseseler gibi, bir korporatif şahsiyettir. Fakat ondaki hareketler daha şümullüdür ve âmme hukukunun bu kahramanı da bir fikir etrafındaki taazzuvdan başka hususiyete sahip değildir.

a — Her şeyden evvel devlet fikri ile gayesi ve fonksiyonu arasındaki farkı tebarüz ettirmek lâzımdır. Gaye teşebbüsün dışındadır, o bir netice fikridir ve bir faaliyet programını muhtevîdir. Nâzım fikir ise hem vasıta hem de gayeyi ihtiva eder. Devlet nâzım fikri ile fonksiyonu arasındaki fark, bilhassa nâzım fikrin fonksiyon fikrini aşmasında görülür. Fonksiyonda mahdut veya tahakkuk ettirilmiş bir kısım vardır. Fikirde ise, fonksiyonu aşan, onun ötesinde biraz da hayalî bir kısım vardır, bununla beraber Hauriou'ya göre, devlet nâzım fikri ile mevzuu tetabuk edebilirler. Gerçekten teşebbüsün mevzuu nedir? Fikrin tahakkuku. Teşebbüs fikri ise, teşebbüsün mevzuundan başka bir şey değildir. O kadar mevzuudur ki, ancak bu fikir sayesinde teşebbüs objektifleşir ve içtimai bir ferdiyet kazanır.

Hauriou bir realiteye daha temas etmektedir: halk devletin, (hudutlanmış ve gerçekleştirilmiş bir kısmı ihtiva eden) fonksiyonundan fazla mevzuu (veya fikri) ile daha fazla meşguldür. Fonksiyonda idarî, âdeta carî işler de vardır[16]. Bu vatandaşların mübrem ihtiyaçları ile alâkadedir, fakat onları meraka düşürmez, sürükleyici değildir. Heyecan daha ötede devlet fikrinin veya mevzuunun muhtevi bulunduğu, işin «siyasî

[14] ANDRE HAURIOU: Le Socialisme Humaniste, s. 127, 132.

[15] TARIK Z. TUNAYA: Müessese teorisinde fikir, şahıs ve kuvvet unsurları arasındaki münasebet ve işleme ameliyesi. Hukuk Fakültesi Mecmuası cilt XII, sayı 4.

[16] Hauriou'nun bu kanaati, halk ile millet arasındaki farktan istifade ederek siyasî ve idarî fonksiyon tefrikini tevliit etmiştir. Bk: MAURICE HAURIOU: Précis de droit administratif et de droit public. s. 14-17. SİDDİK SAMİ ONAR: İdare Hukuku 1942, s. 31.

tarafında» dır, ve bu çok kereler yalnız vatandaşları değil teb'aları dahi meraka düşürmüştür. Bu suretle hemen «her köyde bir başvekil oturduğunu» nazara almak mümkündür. Halkın büyük merak ve hararet içinde günlük siyasî hâdiseleri münakaşa etmesi hemen daima rastladığımız ve müessesecilerin fikirlerini doğrulayan olay değil midir?

Aynı vaziyeti, İkinci Meşrutiyet senelerinde görmekteyiz. Halk henüz mânasını dahi bilmediği Meşrutiyeti o kadar mucizevî bir vak'a telâkki etmişti ki, asırlarca süren musibetlerin bu hareket sayesinde derhal silinip süpürüleceğini o kadar ümit etmişti ki, herkesin daima değişen kabinelerle iştigali günlük işten madut idi. Bir salnamede zamanın hayatı ile ilgili şu satırları okumaktayız: «İlânı hürriyeti müteakip her gün vakayii fevkalâde tevali ediyordu... Memleketin her tarafında her şey hakkında mitingler, içtimalar aktedildi. İstanbulda, İzmirde şimendifer, vapur kumpanyaları memurları, hamallar grev yaptılar. Şimdiye kadar otuzüç senedir uyuyan halk her gün fevkalâde vekayi içinde yuvarlanıyordu»[18]. Bu devrede halk o kadar siyasetle meşgul ve meşbudur ki, kendisini siyasî vaziyetten mes'ul addetmekte, vatandaşlığın evci bâlâsında daha «onbeş gün geçmeden» yeni gelen bir nazırı iş yapmamakla ittiham edebilmektedir. Tarihimizin bu canlı devresi Hauriou'nun bir fikrini âdeta maddeleştirmektedir: Devletin gayri muayyeniyet ihtiva eden fikri, halkı fonksiyondan daha fazla meşgul eder. Bu devlet fikrinin cazibesıyla bizi tekrar karşılaştırmaktadır[19].

b — Fikrinde bu kadar cazibe taşıyan devlet nedir? Müessesecilerin cemiyetini, ve bu cemiyetteki ferdi hemen bütün karakteristik vasıfları ile gördük[20]. Fert ile tabiatın birlikte vücuda getirdikleri müessesede her ikisinin de emeği vardır. Fikir etrafında taazzuvdan doğan ve bir «global» müessese olan devlet ferdin hayatından bir şey alarak, onun hayatına iştirak ederek (bir şey katarak) yaşar, müesseseyi idame edecek fert kendinde olan kudreti devlet fikrinin emrine koyar, o kudret artık kendinin değil, devletindir, ve hâkimiyeti vücuda getirir, bu takdirde, müştereken vücuda getirilen bu tesisin kudreti karşısında fert ne olacaktır? Bu devlet karşısında ferd meselesidir. Müessese teorisine göre, fert ile tesisi (Devlet) arasında zıddiyet olmadığına nazaran, bu cemiyette fert hayli fedakârlık yüklenebilir. Fakat bu hududun nereye kadar uzanacağını bilmek lâzımdır.

[18] Salname-i Servetifünun 1326 s. 96 - 97.

[19] TARIK Z. TUNAYA: Müessese Teorisinde fikir unsuru ve bazı hususiyetleri. Hukuk Fakültesi Mecmuası, cilt XII, sayı 2 - 3, s. 544 - 549.

[20] Aynı etüd, s. 539 - 540.

Müşterek faaliyet bugün devlete müthiş bir kuvvet ve azamet temin etmiştir. O bugün, *Lapradelle*'in çok doğru bulduğumuz görüşüne uyararak söyleyelim, kronolojik bakımdan en eski fakat elân en kuvvetli müessese-dir. «Ondan daha kuvvetli ve ileri bir müessese yoktur.» Fakat asıl mesele devletin uğrunda çalışacağı fikrin istihracıdır. Devletin lüzumu idrâk edilmekle beraber, gayesini aşmaması gerekir, bu hudut tecavüz edildiği takdirde vazife-yapılmamış, tehlikeli, memnu muntikalara girilmiş olur. «Devleti tapılacak bir ilâh haline getirmek başlı başına bir hatadır. Devlet bir ilâh değil, insanlık emrinde bir hizmetçidir. Onun bütün yüceliği hakikî şahısların inkişafına en mübrem vasıtaları temin etmesindedir.»[21], Fakat asıl mesele nâzım fikri tayin etmektedir.

Devlet her devirde muayyen fikirlere cevap vermiş ve bunların maşerî ihtiyaçlar halinde tatmini kendisinden beklenmiştir. Devlet korkuluk rolü oynamadığı zamanlar koruyucu addedilmiş ve sevilmiştir. Fakat her zaman ve her devirde arzulanan, Devlet fikrinin cemiyetin ihtiyaçlarına, menfaatlerine, kütlenin siyasî, içtimâî ve iktisadî hakikatlerine cevap vermesi olmuştur. Bu bakımdan devlet, kendisinde gerçekleştirmek istediğimiz fikirleri havi bir müessesedir. Bu fikirlerin her devirde aynı olmaması mümkündür. Kadîm çağlardan Ortaçağa, Rönesanstan İhtilâl ve zamanımıza doğru gelindikçe fikirlerin, pek tabii olarak, mahiyet veya muhteva itibariyle değiştikleri görülebilir. Her zaman istenen fikirler olduğu gibi (adalet), bazı zamanlar nisbetini kaybetmiş fikirlere de (hürriyet) raslanabilir, fakat daima ve daima devlette hasreti çekilen, gerçekleştirilmesi istenen fikirler görülmüştür[22].

c — Bugünün devleti nasıl bir fikre müstenittir?

Bilhassa Hauriou'ya göre bu fikir medenî hürriyet rejimidir ve onun gerçekleştirilmesidir. Haurice Hauriou durumu şöyle açıklamaktadır: «Dayandığı ülkenin maliki olmaması dolayısıyla teb'alarına büyük hürriyet payı bırakan bir âmme kudretinin millî ve mülkî bir cemiyeti himayesi»[23]. Devlette bir huzur, refah ve tek kelime ile himaye fikri mündemictir. Bu fikir muhtelif zamanlarda mevcuttur, fakat her devirde aynı unsurları ve fikirleri muhtevi bir formül olarak kabul edilmemiştir. Vaktiyle *Curtius* de devlete bir tarif vermişti: «Devlet o cemiyettir ki, içinde herkes kendini müdafaa için silâh taşımaz, âmmenin huzurunu birlik temin eder ve nihayet o âzalarından her birinin kendi işini bırakabileceği bir

[21] GEOUFFRE DE LAPRADELLE: Le développement institutionnel du Droit des Gens. (Fakültemizde verilen konferans metninden).

[22] MAURICE HAURIOU: Principes de droit public, s. 377 ve müt.

[23] MAURICE HAURIOU: Müessese ve tesis teorisi. s. 647.

cemiyettir»[24]. Türk - İslâm âmme hukukunda da göreceğimiz gibi, birliğin refah ve huzuru devletin gayesi ve mevzudur, fakat değişme onda kaydedilen tırakki dolayısıyledir.

Niçin medenî hürriyet rejimi vardır? Neden âmme kudreti teb'alarına, birlik âzalarına «büyük hürriyet payı» bırakmaktadır? Çünkü aynı âmme kudreti, çünkü devletin egemenliği dayandığı ülkenin mâliki değildir. Şu halde, Hauriou nazarında modern devlette mülkiyet meselesi tamamen ayrı bir zaviyeden görülmektedir. Kralın ülkeyi hususî hukuk kaideleri mucibince taksimi devresi artık kapanmıştır. Müşterek mülkten müşterek huzur ve menfaat namına fedakârlık yapılabilir.

Profesör *Lapradelle*, adalet fikri üzerinde ısrarla durmaktadır. Müellife göre müessesenin fikri bir kere bulununca âdeta tabii bir tarzda işliyen bir müessese kanunu görülür. Bu kanun nedir ve hangi fikre müstenittir? Beynelmilel hayatta müesseselerin birbirlerini müessesesevî bir dinamizm ile yarattıklarını müşahede eden müellife göre, devleti görür görmez, onun derhal adalet adı verilen bir teşkilât vücuda getirdiğini de müşahede ederiz. Devlet adaletle âdeta intibak eder. Zira onun adaletten daha mühim hiçbir faaliyeti yoktur[25].

Görülüyor ki, bugünün devletinde mesnet fikirler aranınca, ilk olarak gözönünde tutulan medenî hürriyet, adalet fikirleridir. Fakat bu fikirlerdeki hassa, gayet mücerret ve umumî olmalarıdır. Zaten bu umumî olmaları keyfiyetidir ki her zaman her cemiyette mevcudiyetlerini mümkün kılmış ve onları zamanları aşarak ebedileştirmiştir. Bu gibi umumî fikirlerin pozitif hukuk sahasında, Anayasaların dibacelerini, Haklar Beyannamelerinin muhtevalarını teşkil ettikleri görülmektedir ve burada Aristotelisin veciz formülünü bir daha hatırlamamaya imkân da yoktur, evet, insanlar Devleti sadece yaşamak için değil, fakat, bugüne tatbik ederek (siyasî demokrasi bakımından) söyliyelim medenî hürriyet ve adalet rejimleri içinde yaşamak için kurmuşlardır. Bunları takiben Devletin müstenit bulunduğu başka fikirler de vardır, fakat hukuk tarihi, yine Anayasalarda bilhassa belirtilen bu fikirlerin daha tâlî derecede olduğunu millî ölçülere daha fazla intibak ettiğini göstermektedir. Bu suretle Devletin hariminde irili ufaklı bir çok fikirleri yaşatan, sırf kendi fikrini ibram etmeyen kaplayıcı bir müessese hususiyeti bir kere daha tebarüz etmektedir.

d — Devletteki fikir birliği, emrindeki teşkilât ve uzuv birliğini de müstelzimidir. Yani tahakkuk ettirilmesini istediğimiz fikir bütünü bu

[24] MAURICE HAURIOU: Principes de droit public. s. 377 - 378.

[25] GEOUFFRE DE LAPRADELLE: Zikredilen konferans metninden.

gaye uğrunda Devletin bütün yapıcı unsurlarından faydalanacaktır, onda bir unsur ve vasıtalar birliği de mündemiçtir. Hauriou asıl tarifini bu keyfiyete de teşmil ederek vermektedir: «Devlet mülkî rejimin, yani medenî hürriyet rejiminin tesisini istihdaf eyleyen ve milletin siyasî ve iktisadî ve hukukî unsurlarının temerküzü neticesi meydana gelen milletin hukukî teşahhusudur.» [26].

e — Bu hukukî teşahhus ve hâkimiyet karşısında ferdin durumu nicedir? Müessese cemiyetinin insanı, hürriyet ve fedakârlığın vecibelerine müsteniden, devlete en yüksek idealinin tahakkuku vazifesini tevdi etmektedir. Bizzat yapısına iştirak ettiği bu tesiste o yalnız kendini değil, diktiği çekirdekten «torunlarının» da istifadesini beklemektedir. Devletteki daimilik vasfı bizzat ve tek tek her vatandaşla alâkalıdır. Burada ferdi bir hareket noktası vardır ve (Res Publica) bu suretle doğmaktadır. Bu devlet, «içtimaî bir teşkilât» dır, çünkü «insan iradelerinin hizmetine girdikleri fikir bir fikir bütünü üzerinde kuruludur» [27].

Daha evvel de söylenenler hatırlandığı takdirde, devletin ne kadar hür bir rejimi garanti edebileceği görülür. Devletin, kanat gerdiği fertler üzerinde mücerret ve umumî fikirlere müstenit olduğu görülmüştü. Fert bu fikirler karşısında onları tefsir salâhiyetine, onları tahakkuk ettirmek üzere birleşme hürriyetine sahiptir. Devlet fikirlerini en mükemmel şekli ile inkişaf ettirmek, Devlet ağacına neşvünema buldurmak bu suretle vatandaşın öz fonksiyonu haline de gelmektedir, zira o bu uğurda tam bir hürriyetle çalışabilir. Bu durum, müessese Devletin, otokrasiden ziyade demokrasiye önem vermesi gerekliliğini, ve meselâ siyasî partilerin bu suretle meşrulandığını bilhassa belirtmektedir.

f — Fakat devlet birliğinde âhenk ve itidal vardır. Nasıl ki, Augustinus indinde, barış nizamın âhengi ise devlette de unsurların imtizacından, birbirlerini hudutlamasından (Otolimitasyon) bir âhenk doğmaktadır. Fikirde ve vasıtalarda iştiraki tazammun eden devlet umumî nizam ile münasebet halindedir. Sürekliliği bir kuvvetler muvazenesi ve iktidar

[26] MAURICE HAURIOU: *Principes de droit public*, s. 378 ve müt. — Devlet hangi teorik gözle görünürse görünsün, daima geniş bir teşkilât ve himaye birliği halinde tecelli ettiği belirtilmektedir. Ondaki «birlikler birliği» vasfı aynı zamanda «siyasî bir vahdet ve vifak yaratan daha geniş bir grupman» olmasıyla da tezahür etmektedir. Bk. ALİ FUAT BAŞGİL: *Devlet nedir?* s. 985, 987. Mütefekkirin verdiği Devlet tarifini (E. 990) Hauriou'nun tarifi ile karşılaştırmak mümkündür.

[27] J. DECLAREUIL: *Quelques remarques sur la Théorie de l'Institution*, s. 169 da: Hauriou'nun tariflerini maalesef edinemediğimiz su eserinde verdiğini söylemektedir: (*Recueil de la Législation de Toulouse*. 1906 s. 134 - 135).

ayrılığı ile müemmendir, ve bizatihi bir «hukukilik» iktisap eder[28]. Derhal ilâve edelim: çünkü fiilî ve başıboş kuvvet, fikrin emrinde hukuk ihdas, inzibatî kaideler isdar edebilen bir hâkimiyet olmuştur. Fakat bu gerçekleştirilmede, askerilikten fazla mülkîlik hâkimdir. Yine kudretin başarılması gereken işler zamana göre değişmiştir[29].

g — Devlet, gerçekleştirilmesini istediğimiz bir fikir bütünü, bir ideali temsil ettikte, bunların ahlâkîlikle ilgisi tabiidir. Hauriou'ya göre, herhangi bir teşebbüsün nâzım fikri, inzibatî ve intizamî kaideler ifraz eder, bu kaideler ifrazı anında tamamen hukukî değillerdir, sonradan hukukî olurlar ve hukuk nizamı otoritesi ile bunların bekçisi olur, Bunlar ilk anlarda, ahlâkî veya fikridirler. «Hukukî oldukları zaman bu kendilerinde yüksek hukuk prensipleri taşımalarından ötürüdür. Böylelikle nâzım fikri bir mekanizmaya aşılamağa, kurulu bir düzenle kaynaştırmaya imkân da olabilir. Maurice Hauriou bu bakımdan yalnız değildir. Prof. G. Ripert aynı nokta üzerinde daha sarîh açıklamalarda bulunmaktadır: İnsan zekâsı ile sevki tabîisi arasındaki muvazeneyi tayin için haricî bir tavır ve hareket kaidesi aramaktadır. Bu bir ahlâk kaidesidir ve yine bu kaide bir idame ve nev'i muhafaza kaidesidir. Fakat Prof. G. Ripert aynı kaidenin, yani bu hukuk ve ahlâk kaidesinin lüzumu üzerinde durmakla beraber, onun ideal olup olmadığının münakaşa edilebileceğini ileri sürmektedir[30].

Prof. Renard aynı fikirdedir: Devlet, idareci, inzibatçı, malî ve adlî bir mekanizmaya hâkimiyet fikrinin aşılması, böyle bir mekanizma içinde kaynaştırılmasıdır[31]. Prof. Castillo da, fikrin köklerini ahlâkî zeminin derinliklerinden aldığını belirtmektedir: ne ahlâk ne de şahsiyet «hukukî'ye muahhardırlar»; «hukuk, devlette bir yardımcı bulmadan evvel, köklerini ahlâkî hayatın derinliklerinden alır ve bu hayatı ihdas eden de kendisi değildir, hattâ onu tadil etmesi de pek mümkün değildir»[32]. Prof. Castillo ahlâkî hayatı teamüller kümesine de istinat ettirerek evvelce bahis mevzuu ettiğimiz durumu canlandırmaktadır.

Prof. Cemil Bilsel, yeni devletlerde bilhassa bu durumu tebarüz ettirmektedir [33]. Prof. Muammer Raşit Seviğ ahlâkîliği devlet tarifine ithal etmektedir. Filhakika Profesöre göre devletin farik vasfı içtimâî gayeye

[28] Aynı eser.

[29] ALİ FUAT BAŞGİL: Esasiye Hukuku Dersleri 1934, s. 35.

[30] GEORGES RİPERT: La règle Morale dans les obligations Civiles, s. 20-21.

[31 - 32] GEORGES RENARD: L'Institution s. 156 - 157.

[33] CEMİL BİLSEL: Devletler Hukuku. 1. kitap Devletler s. 98.

sahip bulunmasındadır. Bu içtimâî gaye nedir? «Âzasından herbirinin kuvvetlerini meşru surette kullanmasını ve tekemmül ettirmesini temin için dışarıda istiklâlinin hürmete mazhar ve mevcudiyetinin masun olmasına matuftur» [35] ve devleti ezcümle Hanse İttifakı ile Deniz haydutluğu için kurulmuş gayrı ahlâkî teşekküllerden ayırt eden de bu ahlâkîliği, içtimâî gayesidir. Mütefekkirin devleti ahlâkî sahaya ithal ve fikir etrafında bir taazzuv addettiği vuzuhla anlaşılmaktadır.

Fakat aynı fikre sahip olmıyanlar da vardır: Prof. *Declareuil*'e nazaran, müessese hayatı müessesenin muayyen bir ahlâkî hakikate ve adalete uygunluk nisbetine dayanmamaktadır. «Zira, iyi müesseselerin yok olduğu ve kötülerinin sürdüğü görülmüştür» [36]. Prof. *Declareuil* bu durumun sebepleri üzerinde tevakkuf etmemektedir. Acaba neden kötü müesseseler sürer? ve yine acaba bunlar iyi müesseseler kadar yaşar mı? Bu suallerin cevabını, Türk - İslâm âmme hukukunda devlet ve gerçekleştirilen fikirlerde ahlâkîlik bahsinde aramak istegindeyiz.

h — Devlet, şahsiyet sahibi olunca, içleşme ameliyesinin uzun süren safhalarını idrak neticesi, haiz olduğu eski ve tecrübeli hâkimiyeti ile gayesini takip edecektir. Fikir zamana uymasını, «donmuş kalıp olmadığı» için bilecektir ve kendisinde bir inkişaf kaydedilecektir. Devletin fikrî bütünü, himaye ve huzur formülü içinde, tadillere tevessül edebilecektir. Bu belki de gürültüsüz olmayacaktır, fakat tabii ve mukadder bir kanun halinde seyrini icra edecektir. Aksi takdirde müessesenin varlığı tehlikeye girebilir. Bu durumu, en ananeperest devletlerde bile takip etmek mümkündür. Bugünkü Commonwealth formülünün 1066 taahhütleriyle alâkası daima mevcuttur. İngilterenin Parlâmento muadelesinde, unsurların hudut değiştirdikleri, Kral, Lordlar Kamarası ve Avam Kamarası arasında egemenliğin koltuk değiştirdiği, Prerogatives'lerin nasıl tahdide tâbi olduğuna temas edilmişti. Zaman tehlikeli olduğu kadar, sağlam devlet fikirleri için köklerini hakikaten yurtdaşlarının şuurlarına salan devlet formülleri için vefalı bir dosttur. Magna Carta'nın baronlara mahsus hürriyetleri, zamanla «İngiltere havasını teneffüs eden her varlığa» teşmil edilmiş değil midir?

i — Burada iki ufak kıyas yapmak faydasız olmayacaktır: Feodal devlet ve makyacelci devlet birer müessese midirler? Bunlar, müesseseciler anlamında bir devlete vücut verebilirler mi?

Guizot'ya göre, feodalite «hükümranlık ile mülkiyetin birbirine ka-

[34] CARLOS RUIZ DEL CASTILLO: S. 98.

[35] MUAMMER RASİT SEVİÇ: Özel Devletler Umumi Hukuku 1946, s. 44.

[36] J. DECLAREUİL: Zikredilen etüdü s. 171.

rışmasıdır»[37]. Feodalite hakkında serdedilen fikirlerle, kurulan teorilerden hangisine baş vurursak bir nevi malikâne şeklinin belirtildiğini göreceğiz. Prof. *Olivier Martin*'in, yerinde sözleri ile, onda ham senyörlük hem de krallık vardır[38]. Fakat her ikisi de «dayandığı ülkede bir mülkiyet» tir. Bu bakımdan feodalite birçok müessese hasletlerinden mahrumdur ve hiçbir zaman devletle mukayese edilemez, onda bir kaynaşma safhasından dahi bahsetmek zordur, zira marazıdır, ve bir devlet hastalığıdır. İhtiyar bir ağacın kalın ve asırlık göğdesinde türeyen mantarlar gibi, onda iki ihtirasın birleşmesinden doğmuş, ülkeleri ile beraber teb'alara da malik olmak fikri güdülen bir gasp mahiyeti vardır. Fief Mukavelesi ise bir temlik mukavelesidir. Yine feodalite bir müessese olamaz, çünkü onda insan bir fikrin değil diğer bir insanın emrindedir. O kadar müessese olamaz ki tevlit ettiği belli başlı reaksiyon hürriyet temin eden komün idareleri olmuştur.

Makyavelizm bir devlet müessesesi vücuda getirebilir mi? O da bir müessese vücuda getiremez, çünkü: Prens ülkenin sahibidir, malikidir. Teb'anın kulluktan, tahtı sağlamaktan başka hiçbir rolü ve fonksiyonu yoktur, bu bakımdan hürriyet payına sahip değildir. Makyavelizm zamanında dahi bir müessese vücuda getiremezdi, zira «tilki kadar kurnaz ve arslan kadar kuvvetli» prens hiçbir adalet ve ahlâkîlik bağları ile mukayyet değildir, o sadece neticeyi ve kendini düşünmelidir. Böyle bir rejimde ve feodalizmde müşterek olan noksan, milletin, siyasi, iktisadi ve hukuki unsurlarının temerküzü ve teşahhusudur.

j — Devletin unsurları arasında baş yeri hangisi işgal edebilir? Ülke, halk ve egemenlik unsurları arasında, Hauriou'ya göre mühim olan elemanlar, devleti vücuda getiren, tahakkukunu mümkün kılan elemanlardır. Yani, bir taraftan devletin temerküz kudretleri diğer taraftan da medeni hürriyet rejimi fikirleridir. Müessese temellerini bir kere daha görmekteyiz. Gerek ülke gerekse nüfus temerküz hâdisesinde mühim role sahip olmadıklarına göre, şahıs ve kurucuların önemi üzerinde duruluyor demektir. O kurucular ki, müesseseci insanlar halinde inkıraz tehlikesi anlarında kuruluş devirlerinde olduğu kadar mühim rollere sahiptirler ve buldukları fikre kütleyi ramederek, kendi hayatlarını ve şahsî iktidarlarını o fikrin emrine verirler, kendilerine bile karşı koyacak bir devlet egemenliği, bir âmme iktidarı tesis ederler.

[37] GUIZOT: Cours d'histoire moderne. Leçons de 1828, s. 20, 23 ve müt.

[38] CHARLES CROZAT: Âmme Hukuku Dersleri. cilt II. kısım 1. s. 140. — Ayrıca VII. asır nihayetine değin feodalleşme şekillerini muhtelif devletlerde takip için Bk. JACQUES PIRENNE: Les Grands courants de l'histoire universelle. Ciat 1. s. 6, 16, 24, 30-42, 86-87, 207-210, 471, 478, 480, 490, 500-502.

III. Bazı Türk - İslâm âmme Hukuku kaynaklarına göre Devlette Şahıs Unsuru ve gerçekleştirilmesi istenen fikirler

Mevzuumuzun hudutlarını aşmamak ve genişletmemek üzere bazı Türk - İslâm âmme hukuku kaynaklarında, müessese teorisi bakımından şahıs ve fikir unsuru üzerinde durmak istiyoruz. Kısa etüdümüz içinde serpili bulunan bu fikirleri bu küçük başlık altında daha toplu olarak görmek imkânı bulunacağı gibi, bunlar öncekilerin bir devamı olacaklardır[39].

Devletin fikir terkibine müstenit bir tesis, bir müessese olduğunu gördük. Devlet bu ananevi fikirleri gerçekleştirmekle mükelleftir. Türk - İslâm âmme hukuku ile ilgili kaynaklarda da böyle bir fikri terkip, bir devlet formülü bulmaktayız. Devleti idare eden şahıs, Peygamber, Halife veya Sultan da olsa bu fikirlerle bağlıdır, onlara riayetle mükelleftir. Âdeta şahsın temsil ettiği iktidar, egemenlik bu formülün emrindedir. Şahıs, idareci ve teşkilâtçı olmak itibariyle bizzat bu fikirlerin hâdimi olmalıdır.

1 — *Mülûkûn riayetle mükellef oldukları fikirler:*

Bunlar devlet başında bulunanların gerçekleştirmekle mükellef buldukları fikirlerdir ve hemen bütün eserlerde, risalelerde mazideki şü-mulleri, tevlit ettikleri başarılar, tarihteki rolleri âyetlere, hadislere ve hükemâ sözlerine istinat ettirilmektedir. Bütün müellifler, meliki bazı fikir ve prensiplere riayete bu suretle davet etmektedirler.

Kudatkubilik'de devlet reisi şu formüle ittiba edecektir: «Şecaat ve cesaret, millet hazinesine riayet, dirayet, meşveret, takdir, ilim, himmet ve mürüvvet, dünya servetinin fâniliği»[40]. *Heybetülhakâyik* müellifi bir faziletler formülü bulmakta güçlük çekebilecektir. Çünkü bunlar «ufak taş ve kum ile dahi» sayılamıyacak kadar çoktur. O da bir ideal hükümdarın hürmet ve riayetle mükellef bulunduğu prensipleri zikretmekte ve bunu beyitlerle sunmaktadır:

Siyaset, riyaset, kiyaset, kerem

siyaset, ala, adil, işit anla bunu

Bu şartlara daha birçokları ilâve edilmektedir[41].

[39] Bu hususta şu yazularımıza müracaat edilebilir: *Müessese teorisinde fikir unsuru ve bazı hususiyetleri*. — *Müessese teorisinde fikir, şahıs, kuvvet unsurları arasındaki münasebet ve İşleşme ameliyesi*. Zikredilmiştir.

[40] KUDATKU BİLİK: Viyana nüshası - M. SADIK ARAN: *Türkün Altın Kitabı*. (bütün eserden terkipli olarak çıkarılmıştır.)

[41] AHMED BIN MAHMUT YÜKENAKI: *Heybetülhakayik*. Necip Asım, Birinci kısım.

Aksak Timur Tüzükâtı'nda ahfadına bizzat bu fikirleri saymaktadır: «cömertlik, rahmüşefkat, adalet, şahsa, mala ve mülke hürmet, sebat, an'anelere saygı, zulme karşı uyanıklık, ulkeyi imar, memurlarda ehliyete riayet; ketmüesrar, zekâ, ilim ve ülemaya saygı ve sevgi; haksız azilden sakınmak; kumandanlık şecaat ve ehliyeti, ve saire.»[42]

Timûrun ahfadı devirlerinde yaşayan ve Sultanahmed I. in ahdi senelerinde büyük rağbete mazhar olan ünlü ahlâkçı Mevlâna Hüseyin Valiz Kâşifi de bu terkip üzerinde bir eser vücuda getirmiştir. *Kâşifi*'nin formülü şu fikirleri muhtevindir: «İbadet, ihlâs, şükür, sabır, rıza, tevekkül, hayâ, iffet, edeb, ulüvvü himmet, azim, ced ve cehd, sebat, adalet, af, hilm, hûlk ve rıfk, şefkat ve merhamet, hayrat ve müberrat, sahavet ve ihsan, tevazu ve ihtiram, emanet ve diyanet, ahd ve vefa, sadaka, teenni ve teemmül, meşveret ve tedbir, şecaat, gayret, siyaset, teyakkuz ve hayret, feraset, ketmanı esrar, iğtinamı fırsat, riayeti hukuk, sohbeti ihyar, kal'i eşrar, ve saire» [43]. Misalleri çoğaltabiliriz. Fakat görülüyor ki bazı kaynaklar, doktriner mahiyette olmaları hattâ bir imparatorun siyasetnamesi dahil meseleyi şöyle vazetmektedirler: idareci, hâkim karşısında faziletlerden mürekkep bir formül. Devlet bütün kompleksiyile köklerini şeriatten ve ahlâktan alan, oddan ateşten geçmiş, devlet hayatının tecrübelerine göğüs germiş bu esaslara müstenittir. Türk - İslâm hukukunda, Nizamülmülk, Firdevsi, Farabi veya Gazaliye de çıkılsa görülecek olan budur, İbni Halduna gelince durumu bilhassa teyit etmektedir[44].

Osmanlı imparatorluğu da aynı vaziyeti kabul etmiştir. Filhakika Osmanlı padişah - halifelerinin islâmî fikir terkiplerine ne kadar önem verdikleri meçhul bir keyfiyet değildir. Fatih Sultan Mehmed'in bilfarz Venedik hükûmetine yazdığı hatlarda ahlâkîliğe bağlılık derecesi belirlemektedir. Bir padişahın muhabbete, insaf ve adalete, sulha bağlılığı nümunesi Venedik Cumhuriyeti ile aktedilen muahedelerde müşahede edilmektedir. «Za-

[42] TIMUR VE TUZUKATI: (Bütün eserden terkipli olarak istihraç edilmiştir).

[43] AHLAKI AHMEDI (Abdülâziz tercümesi) — Hüseyin Valiz Kâşifi hakkında mücmel bilgi ve tercümesi için şu esere müracaat edilebilir: Mehmet Ali Ayni: Türk ahlâkçıları, birinci cilt, s. 205 - 219.

[44] MUKADDİME İBNI HALDUN cilt II, Fasıl III, 45 ve 46. fasıllar. — ZIY-EDDİN FAHRİ FINDIKOĞLU: Müslüman bir devlet nazariyesi: İbni Haldun: - NIZAMÜLMÜLK'ün Siyasetnamesi *maalesef* dilimize çevrilmemiştir. Bu hususta Bk: CHARLES SHEFER: Siyaset Naméh, 1893. - FIRDEVSİ: Şehname. I. kısım - GAZZALİ için şu eserde özlü bilgi vardır: A. J. WENSINCK: La pensée de Ghazzali, 1940. - Farabi'nin tefekkürü için bk. S. MUNK: Mélanges de philosophie juive et arabe, s. 341 - 352.

leme taifesi» nden nefretle bahseden, büyük fermanına «adaletname» ismini veren, «daima şer'i şerif ile amel eyelmeyi», «sermayei devlet» addeden Ahmet I. de bu bakımdan selefini takip etmektedir. Daha sonraları Selim III. hemen bütün hatlarında bu esaslara riayeti mukaddes bir vazife halinde benimsemektedir [45a]. Padişahların bu temayüllerine mukabil muhtelif siyaset eserlerini tercüme edenler, bu arada Kâşifi'nin mütercimleri ve Türk ahlâkçıları [45b] siyaseti ahlâka istinat ettirmişler ve bu an'ane tahta halefiyet kaidelerine intibak etmiştir. Fakat, bu fikir bütünü, Türk - İslâm devlet fikrinin bu terkibi, zamana uymak veya uydu- rulmak hususunda gayret gösterilmemiştir. Abdülhamit devrinin bir mütercimi, *Mehmet Nusret Paşa* [46] *Ebilrebi*'in fikirlerini zamanının samimiyetlerine inanmadığı islâhat taraftarlarına ibret halinde sunarak islâmî siyaseti müdafaa etmektedir. Mütercim örnek addettiği bir formülü ortaya koymakta, bununla beraber garbin bazı taraflarını iktibasta beis görmektedir. Fakat zamanının kütlesi 93 kanunu esâsisine lâıyk görülme- yen, taazzuv (olgunluk) göstermediği ileri sürülen bir kütle idi. Aynı kütlenin, iştirak tezahürleri sırasında Meşrutiyeti ilân ettiği gün avaze- leri «hürriyet, adalet, müsavat, uhuvvet» değil mi idi? Bu heyecanlı «ilânı hürriyet» gününün ilk nutkunda Meşrutiyet müessesesiyle gerçek- leştirilmesi istenen fikirler şöyle hülâsa ediliyordu: «Vatanımızı bargi- rânı itisافتan kurtaracak, yetimlerimizin gözlerini dindirecek ve kimse- nin hakkını kimseye kaptırmıyacak, bizi insan gibi yaşatacak usulü meşruai meşverettir ki bu istediklerimizin cümlesini temin eyliyen Ka- nunu Esasidir,

Ey vatandaşlar

Ya kanunu esasi ya ölüm.

Bir vatanın menabii umumîyesinden müstefit olup bir havayı tenef- füs eden ve Osmanlı bayrağı altında ittihat eyleyen ecnası muhtelif bilâ

[45a] Âmme hukuku ve hukuk tarihimizi aydınlatıcı mahiyet taşıyan padişah- ların siyasi telâkkileri hakkında henüz monografiler yapılmış sayılamaz. Biz bu du- rumun tetkikini ancak elimize geçebilen eser ve vesikalardan temin edebildik. Yukarıda adı geçen üç Osmanlı hükümdarının âmme hukuku ile ilgili görüşleri hakkında bk. VL. MİRMIROĞLU: Fatih Sultan Mehmet II devrine ait tarihî vesikalar - Ahmed I'in «Adaletname» isimli iradesi - ENVER ZİYA KARAL: Selim III'ün hatt-ı hümayunları (yine bu eser hakkında Fakültemiz mecmuasında «cilt XIII sayı 1» yaptığımız tahlile de müracaat etmek mümkündür.)

[45b] AHMET ALİ AYNİ: Türk Ahlakçıları.

[46] Sülûkül malik fi tedbir-ül Memalik, (Mehmet Nusret paşa tercümesi ve mukaddimesi)

tefriki cins ve mezhep birbirinin ruhu, nuru, hadekai iftiharıdır. Birbirinin malını, canını, ırzını aynı şiddet ve asabiyetle müdafaa ve muhafaza etmeyi, bugünden itibaren hırzı can bilir.» [47]

Türk - İslâm âmme hukuku ile ilgili kaynaklar üzerinde yapılan bu çok kısa incelemede görülüyor ki şahıs devlet idaresinde yalnız değildir. Fikir Sultandan öncedir. İslâmî bakımdan elzem olan hilâfet gibi bir siyasi müessesese dahi şartlara bağlıdır ve binnetice faziletler formülüne intibak ile mükelleftir. Bunların pozitif müeyyideler olduğu iddia edilemez. Padişaha mukaddem bu terkip ve şartlar onu ancak bir zalim olmaktan, keyfi ve mutlak idareye saptırmaktan kurtaracaktır. Fakat iktidarı yine şahsıdır. Türk - İslâm âmme hukukunda, ve devlet müessesesinde fikir unsurunun önemi bu suretle bir kere daha tebarüz etmiş oluyor.

2 — Şahıs unsuru:

Saltanatın müşahhas ifadesi melik, «bedri tam kamer» gibi riayetle mükellef bulunduğu fikirleri, şuurlar âlemine yerleştirecektir, onları bu sahada yaşatacaktır. O, «Kurenası» ile, «Ricali» ile beraber fikrin emrindeki kudrettir, teşkilâttır. Fikrin intişarını sağlayan hâkimiyeti o istimal edecektir. Fakat saltanatta iştirak olmayacaktır. Hükümdarın veya halifenin yardımcıları olabilir, bununla beraber devlet reisi, halife, sultan veya padişah tek olmalıdır[48], ona karşı gelmek, faziletler terkibi karşısında devlet gemisini yürütecek bu sahibi mülke huruç etmek bizzat zillullâhı, şeriatı ve faziletleri ihlâldir. Asî kimdir? Celâli ve Kıttautarik ne demektir? Bunlar saltanatta gerçekleşen veya gerçekleştirilemeyen fikirleri kabul etmeyenlerdir. Onlar mehdilik, hattâ ulûhiyet iddiasına da kalkabilirler. Fakat müellifler bunları büyük bir ağacı kemiren kurtlara benzetmekte, öyle ki bir tarihçi onlara «haşarat» demektedir[49]. Ve saltanata iştirak en büyük cürümdür: bu şirketi saltanat davasında olmaktadır[50], meşhur «erkânı erbaa» bu suçu işlemiştir. Makbul ve makbul İbrahim Paşa ise, müverrihlerce, durumun kurbanıdır.

[47] «Manastır Mektebi Harbiyesi ders nazırı erkâniharbiye binbaşlarından Vehip bey» in hürriyeti ilân eden nutkundan. Bk. AHMET REFIK: Zikredilen eseri, s. 85-86.

[48] Bu mesele bilhassa hilâfet müessesesinde fırkaların zuhuruna dahi sebep olmuştur. Bu hususta Bk. MAVERDÎ: Zikredilen eseri s. 110 ve müt. (Bu eserde aynı zamanda hilâfet, vezaret ve emaret şartları bilhassa incelenmiştir) — HAYDARİ ZADE İBRAHİM: Turuk ve mezahibi İslâmiye tarihî. s. 22 ve müt. — ISMAIL HAKKI (Bursavî): Kitabülhitap, s. 18.

[49] MUSTAFA PAŞA: Netayicülvukuat, s. 101, 104.

[50] MUSTAFA PAŞA: Netayicülvukuat, s. 101, 104.

Söylendiği gibi bu şahıs, muktedir olacak, devlet egemenliğini mehareti ile, dirayeti ile kullanacaktır. İnhitat devrinin müfessirleri *Hacı Halife*, *Aynî Ali Efendi* bütün tedennileri bu şahıs, kuvvetli şahıs noksanlığına atfetmektedirler. Tarihçi *Naima*, *Ebulnecip* ve *İbni Haldundan* istihraç ettiği prensiplerde *Tevakkuf Devri*, «tavrı râbi» bakımından şahıs unsurunun hem müspet hem de menfi tesirlerini belirtmektedir. Uzviyetçi teorinin Osmanlı İmparatorluğuna tatbiki neticesi, «tavrı râbi muktezası olan bazı halâtı garibe iktizası ile Engürüs seferi» nin açılmaması gerekti. Âciz bir Padişah hızlı bir yıkılmadan Belgrad muhafızı Hasan Paşa ile Reisülkitap Mehmed Efendi sayesinde ve Karlofça muahedesiyle kurtulmuştur [51].

Böylece Türk - İslâm⁶ âmme hukukunda, Prof. *Castillo*'nun deyimini ile, şef - insan ön plândadır. Gerçi vezir, mukarripler ve rical üzerinde dedurulmamış değildir. Fakat melik İslâm devlet fikrini tahakkuk ettirecek tek insandır. Yardımcılarına gelince, bu bakımdan da şahıs unsuruna bağlı olarak alâkadarlar gurubu hakkında fikirler serdedilmiştir. Bunlara da, evvelce gördüklerimizi takviye eder mahiyette olmak üzere kısaca temas edelim. Bu zümrenin başında iki nev'i ile kabul edilen *Vezaret* (tevfiz ve tenfiz) müessesesi vardır. Onu diğer gurup, idareci zümre âzaları takip eder ve muhtelif sultanlık ve imparatorluklara göre sayıları değişebilir. Osmanlı İmparatorluğunun son senelerinde bütün sebep «kahtı rical»'e atfedilmekte, bu suretle *Aynî Ali Efendi*'nin teesürlerine yüzyıllarca sonra yine devam edilmekte idi. Bu büyük boşluk devlet erkânından birine «*Teshiri İzmihlâl*» i kaleme aldirmakta, kısmen manzum bu eser devlet fikrini neşir kabiliyetinden mahrum şahısları sıralamaktadır[52]. *Ahmet Rasim*, «İnkılâbın muhtelif mânaları» üzerinde dururken, Kuleli Vak'asının ademi muvaffakiyeti hakkında şu fikri ileri sürmekte idi: «Bu heyeti hafiye bastıran bir hafiye jurnalı değildir; efkârı umumiyeye istinat etmekten mahrumiyeti idi» [35]. *Celâl*

[51] KÂTİP CELEBİ: *Düstur-ül amel lâ salâh-ül halel* s. 126, 128, 137-139. — AYNÎ ALİ EFENDİ *Risalesi*, s. 83, 99, 101, 103. — *Ez Tarihi NAİMA*, cilt I, mukaddime s. 59 - 65.

[52] SAİT: *Teshiri İzmihlâl*, meselâ s. 24.

Hep kübranın emeli simüzer

Her işe memur olanın kârı şer

Zulüm ve teaddî yeter artık yeter

[53] AHMET RASİM: *İnkılâbın muhtelif mânaları*. *Türk Yurdu*, cilt 3, S. 17, S. 505.

Nuri ise «şahıslara muhtacız» demektedir[54].

Kısaca gözlerimizin önünden geçen bu fikirler ve hâdiseler, daha önce söylediğimiz bir müşahedemizi tekrarlamamıza fırsat vermektedir: Müessese teorisi bakımından mühim olan, fikir, karşısında ve emrinde teşkilât kuracak ve kendisini şuurulara sindirecek bir insanlar zümresidir. Milletın teşahhusunda, devlet haline gelmesinde temerküz kabiliyetlerinden faydalanacak bu iki unsurdur. Türk - İslâm âme hukukunda, şahıslar ve fikirler arasındaki münasebet çok sıkıdır. Devletin nâzım fikri, bir faziletler terkibidir, devleti temsil eden melik bütün haşmetine, egemenliğine rağmen ona riayete borçludur, yani bütün bu ahlâkî (İslâmî) düsturları gerçekleştirmesi gerektir. Devletin gerçekleşmesi istenen fikirler bütünü olduğu temas ettiğimiz şark tefekkür sahasında vuzuhla sezilmektedir. Zira değişmiyen formüle rağmen, muvaffakiyet de ademî muvaffakiyet de şahsa, melike ve ricale atfedilmekte, kaynak mahiyetindeki eserlerin çoğunda bu vadide örnekler verilerek âkibet padişaha hatırlatılmakta, onun da bir fânî olduğu, ahlâkî mükellefiyetlerle çevrili bulunduğu her hâdisenin tefsirinde canlandırılmaktadır[55].

Ahlâka dahil siyaset telâkkisinde, Prof. *Declareuil*'ün ileri sürdüğü ahlâka bağı kalmıyan müesseselerin mevcudiyeti keyfiyeti nasıl izah edilebilir? Profesörün sözü geçen etüdünde işaret etmediği nokta şu olsa gerektir: devletteki ahlâkî formül, şahıs unsuru ve alâkadar fıkdanından ötürü tatbik sahası bulamamakta, unsurda vücuda gelen tereddî onu dondurmaktadır. Asırların yükü altında şeytanî bir şahıs etrafında tesis ettiği bozuk ve yalancı bir sistemle, seleflerinin binbir zahmetle kurdukları teşkilâttan da faydalanarak rejimini devam ettirmektedir: neticede gayrı ahlâkî müessesenin sürdüğü görülmektedir. Bu bazan bir zulüm halinde, dış siyaset ve siyasî coğrafya şartlarının inzımamı ile senelerce devam edebilmektedir: bu takdirde yeni bir müessese kurmak, yeni bir ihtilâl veya inkilâp icap etmektedir, zira bu zaruret vatandaşların şuurlarındaki gelişme ile meşrulaştırılabilir.

Garpta olduğu gibi, Şarkın hukukî tefekkürüne hâkim olan faziletler formülü içinde başyeri işgal eden fikir adalettir. Adalet modern hürriyet rejimini, kadim çağlara bağlamış ve her zaman gerçekleştirilmesi istenmiştir. *Augustinus*, Roma İmparatorluğunun harabelerî üzerinde bunu haykırıyordu: «Adaletsiz bir devletin, haydut çetesinden ne farkı var-

[54] CELÂL NURİ: Müslümanlara, Türklere hakaret, düşmanlara riayet ve muhabbet, s. 32.

[55] Devlet, siyaset ve ahlâk ile ilgili bütün İslâm eserlerinde bir Kur'an prensipi olan bu fikre dalma rastlanmaktadır.

dır?» *Hüseyn Vâiz Kâşîfi, Abdülâzîzin* narin üslûbu içinde, aynı his ile meşbû olduğunu göstermektedir: «Nevşirevan ateşperest yadolunsa adil sebebi ile tahsin ve Haccac Müslim zikrolunsa zulmü vasıtası ile tefrin ederler[56].

IV. Devletler Hukuku sahasında Müessese teorisi ve fikir unsuru

Müessese teorisi devletler hukuku sahasında tatbik edilebilir mi? Prof. *Onar*, teorinin dahili hukukta olduğu gibi, devletler hukuku sahasında, bu sahanın buhranlarını izah edecek bir ehliyetle de tatbik sahası bulunduğunu söylemektedir[57]. *Hauriou*, müessesenin hukukî şahsiyete erişmesi ile, benzerleri arasında hürriyetine mukabil mesuliyet sahibi olabileceğini kaydetmekle, onu bu sahaya ithal etmiş bulunmaktadır. Bu münasebet sahası beynelmilel camiadır. Yine *Hauriou*'ya göre, müesseselerin fizyolojisi tetkik edilirken daima bu sahaya girmekteyiz. Meselâ andlaşmalar ile devletler ihdas edilirken, bunlar arasında tesis ameliyeleri kaybolur, fakat vardır. Şu halde müellife göre müessese teorisi devletler hukuku sahasına kabili tatbik addedilmektedir.

Filhakika teori üzerinde fikir yürüten muakipler ve tilmizler bu denemeye tevessül etmişlerdir.

1 — *Beynelmîlel camia bir müessese midir?* Nazariye taraftarlarının üzerinde ısrarla durdukları nokta, devletler fevkinde, beynelmîlel camianın müessese addedilip edilmeyeceği davasıdır. Bilfarz münferit devletlerden mürekkep bir nevi dünya federasyonu kurulabilir mi? Yahut beynelmîlel camiaya hâlen müessese denebilir mi? Mesele bilhassa ikinci tarzda vazedildiğine göre, bazı mühim neticeler istihracı imkânsız değildir. Beynelmîlel camia bir müessese addedildiği takdirde, devlet bu kaplayıcı müesseseye nisbetle tâlî mahiyet arzedecektir. Diğer taraftan devlete nisbetle tâlî mahiyette kalmış bulunan müesseseler ona daha fazla yaklaşmış bulunacaklardır, zira devlette kendileri gibi, öz kuvvetinden değil fakat kaplayıcı müessese sayılacak beynelmîlel camianın kudretinden faydalanan bir müessese haline gelmiş bulunacaktır. Bugün gerçekleştirilmek istenilen «Birleşmiş Milletler Camiası» böyle bir müesseseye benzemektedir, bilhassa devletlerin istiklâllerinden müteakabil fedakârlıklara katlanacakları ve hepsinin iştirak edecekleri beynelmîlel bir ordunun da kudret unsurunu teşkil edeceği göz önünde tutulursa, Birleşmiş Milletlerde hakikî bir kudret unsurunun mevcudiyetine mukabil münferit

[56] Ahlâkı Ahmedî. Zikredilmiştir, s. 25.

[57] Zikredilen konferansı, s. 502.

devletlerde devletlikten ehemmiyetli azalmalar kaydedilecektir. Beynelmîlel camia bir müessese midir? Bu husustaki fikirlerimize tekrar avdet etmek şartıyla, müessesecilerin görüşlerine başvurabiliriz:

a. — Prof. *Renard* devletler hukukunu bir beşeriyet müessesesine bağlamaktadır[58]. «Beşeriyetin bir müessese, bütün benzerlerinin kendisine istinat edeceği bir müesseseler müessesesi olması halindedir ki devletler hukuku mevcuttur» (s. 189). Profesöre göre, devletlerarası hayatın nâzım ve muharrik fikirleri yok değildir. «Barış müessesesi» ve nihayet «Milletler Cemiyeti» de müteazzıv bir müessesedir. «Milletler arasındaki mânevî birliği teyid, devletler hukukunun ilk vazifesidir; bu birliği teşkilâtlandırmak, bu da ikinci vazifesidir». Beynelmîlel camia sırf kudret bakımından bir müessesedir; Milletler Cemiyeti müteazzıv bir müessesedir (s. 192), «o bir Üstün - Devlet değil, sadece akdi bir teşekküldür» (s. 192). Barış andlaşmalarına gelince ... bunlar niçin mecburilik vasfını haizdirler? Çünkü müessesevî akitlerdir (s. 206). Siyasî coğrafyanın nizamı ile hükümetler arası münasebetleri «tesis» ederler. Şu halde, *Renard*'a göre «barış andlaşması bir tesistir (s. 214)».

Fakat bütün bu tertipler tek nâzım fikre bağlanıyor: ferdî devletler ve müesseseler üzerindeki barış ve huzur fikri.

b. — Prof. *Geouffre de Lapradelle* beynelmîlel camiayı tam bir müessese addetmemektedir. Hukukçuya göre, bir devletler cemiyeti mevcut olmakla beraber, müessesevî seciyesi Milletler Cemiyetine nisbetle daha az barizdir. Prof. *Lapradelle*'in devletler cemiyeti dediği bu beynelmîlel camia bir müessese rüşeymi halindedir. Buna mukabil kendisinde daimîlik vardır, bu bakımdan milletler cemiyetinden üstündür. O Milletler Cemiyeti gibi bir beşer yaratması olmadığından devletlerin âzası bulunup bulunmadıkları mühim değildir; zira cemiyet kurmak istemiyen insanlar gibi aynı arzuya sahip devletlerin de mevcudiyetini hatırdan çıkarmak lâzımdır. Acaba devletler cemiyetinin uzuvları var mıdır? İdareci uzuv, «düveli muazzama»nın birleşmesi ile meydana gelecektir. Bu takdirde, muayyen miktarda büyüklerin idaresinde bir camiadan bahsedilecektir. Birbirine bağlı beynelmîlel tasarruflar sayesinde bu «icra uzvu» kendini ifade etmektedir. Büyük harpleri takip eden muahedeler, 1815 Viyana Kararları, 1856 Paris Muahedesı, 1878 Berlin Muahedesı, bütün bu devri tezahürler beynelmîlel meselelerin temşiyetine mütealliktir, ve kısmen tasdike iktiran etmişlerdir. Fakat bu büyük heyet henüz teğri uzvundan mahrumdur, maalesef 1914 de ikinci La Haye konferansını diğer bir konferansın takip edememesi bu sakatlığı tevliit etmiştir. Eğer

[58] GEORGES RENARD: La Théorie de l'Institution.

bu konferanslar tevali etse idi, daimî bir müessesenin istimrarı sağlanmış bulunacak, devletler cemiyeti hakikî ışık ve cazibesine kavuşacak, rüşeym tamamlanacaktı.» Fakat bu konferans toplanmamış ve devletler milletler cemiyeti etrafında kümelenmiye başlamışlardır [59].

2 — *Beynelmîlel camia dahilinde devletten gayrı müessese adını alabilecek teşekküller mevcut mudur?* Bu mevzuda iki teşekkül dikkat nazarımızı çekecektir: Milletler Cemiyeti, ve Beynelmîlel Daimî Adalet Divanı. Her ikisi hakkında da müessese nazariyesi taraftarları müsbet veya menfi fikirler serdetmişlerdir.

a. — Milletler Cemiyetinin bir müessese olup olmadığı hakkında *Lapradelle* müsbet tezi müdafaa etmektedir. Müellif nazarında Milletler Cemiyeti hakikî bir müessesedir, zira daha kuruluş tarihi olan 1920 de devletler hukuku sahasına müessese fikrini ithal etmiştir. Acaba bu husus için muktazi şartları haiz midir? Prof. *Lapradelle* bu bakımdan da tatmin edilmiş görülmektedir. Milletler Cemiyeti müessesesinin nâzım fikri malûm Pakтта meknuzdur ve bu fikir çifttir: Daima adalet ve elden geldiği kadar sulh... şu halde, bizzat pakt bile âzaları arasında harp faraziyesini bertaraf etmiş değildir. İşte fiiliyat sahasına isâl edilecek teşebbüs fikri de budur. Bu fikrin hizmetinde bir taazzuv ve teşkilât da vücut bulmuştur. Onda bir oluş ve nihayet serbest bir iltihak da mevcuttur. Kendisindeki adalet ve barış fikri aynı zamanda hedef ve fonksiyondur. Bununla beraber hukukçu müteessirdir. Zira Cenevrede müdafaa edilmiş bir davada dahi, Milletler Cemiyeti; nev'i şahsına münhasır bir teşekkül olarak tavsif edilmiş ve hiçbir suretle müessese olduğu ileri sürülmemiştir.

b. — Beynelmîlel Daimî Adalet Divanı'nın istikbali hakkındaki düşüncelerini bildiren Prof. *Charles Crozat*, aynı teşekkülü ancak müessese zaviyesinden tetkik lüzumunu belirtmektedir [60]. Fakat Daimî Adalet Divanı tam bir müessese değildir, zira müessese teorisinin müstelzîm kıldığı unsurları kısmen iktisap etmiş bulunmaktadır. Dumbarton Oaks vesikalarına nazaran kurulması gereken bu milletler arası merciin hareket sahası bütün dünyadır: bu heyet statüsünü elde etmiş, süreklilik iktisap edilmiş ve yalnız kendisi için değil fakat bütün dünyaya şâmil hukuk tevhit etmiştir. Fakat bu müessese seviyesine eriştiğini gösteren bir delil midir? Fikirde iştirak tahakkuk etmiştir, yeni ihtiyaçlar onu kemale erdireceklerdir; tam bir müessese haline gelebilmesi için üç şartı

[59] GEOUFFRE DE LAPRADELLE: Zikredilen konferansı.

[60] CHARLES CROZAT: Beynelmîlel Daimî Adalet Divanının İstikbali. Üniversite konferansları. 1944 - 1945 yılı, s. 167 - 168.

haiz bulunması lâzımdır: daimilik, cihanşumullük, Devletlere nazaran üstünlük. Fakat, Profesör, yarı müessese addettiği bu teşekkülü Milletler Cemiyeti ile münasebet halinde nazara almıştır.

3 — *Devletler hukuku sahasında müessese teorisi ile ilgili diğer bazı görüşler:* Müessese teorisini tasrih etmemekle beraber bu teoriye hiç olmazsa zımnen taraftar bazı müelliflerin de fikirelrinden bahsetmek yersiz olmayacaktır.

a. — Teorinin henüz kaleme alındığı senelerde, ölü bir devletler hukuku sistemi hakkında, müesseseci bir fikrin serdedildiğini görüyoruz. *Jean Brunhes* Küçük Antant hakkındaki bir esere yazdığı mukaddimede alâkadarlar gurubunu beynelmilel sahaya mal etmektedir [61]. Müellife göre, bir millet devlet haline gelmedikçe, hiçbir siyasi ve içtimai emniyetten bahsetmiye imkân yoktur. Müellif, müesseseci terimi kullanmaktadır: Kavi milletlere müstenid devletlerdir ki, istikrar ve sürekliliğe sahip olabilirler. Alâkadarlar gurubuna gelince, «hükmedenlerin vazifeleri git-tikçe ağırlaşmaktadır. Onlar birer yol gösterici ve şuur yaratıcısı olma-lıdırlar.» Bu fikri telkin onu şuurlara indirmekten başka bir şey değildir. Fakat, *Jean Brunhes* daha da ileri giderek Michelet dili ile Küçük Antantı derhal şahıslandırıyor: «Küçük Antant şimdiden büyük bir siyasi şahsiyettir.» Bu yaşlı doğan bir çocuk zıddiyetine sahip bir tezdır. Mammafih, müellif kütleye nüfuzdan da bahsetmektedir. Fakat biz *Mousset*'nin izahlarında müessesenin inkişaf safhalarını görememekteyiz.

b. — Prof. *Louis le Fur*, farazî şahsiyet telâkkisinin bertaraf edilmesini bir terakki sayarak, ve *Michoud*'dan faydalanarak Katolik Kilisesi-nin, bir devlet gibi hakikî ve manevî şahsiyete sahip olduğunu ileri sür-mektedir, filhakika Katolik Kilisesi müteazzuv ve meratebeli bir topluluktur. Devletler her zaman onun şahsiyetini tanımışlardır. Acaba Pa-palık devletler camiasına dahil bir devlet addolunabilir mi? Mümkündür, fakat o cismanî menfaatlara müstenit bir teşekküle âza olmamalı ve si-yasî ihtilâfların dışında kalmalıdır. Hâkimiyeti ruhanî olan bu devletçi-ğin, adalet duygularının münasebetlere hâkim olduğu bu devirde cisma-nî hâkimiyetlerle kabili telif olması müellife göre temenniye şayandır. Bununla beraber *Spiropulos*, müellifin hulâsa ettiğimiz fikirlerini hakika-kata uygun bulmamaktadır [62].

c. — İkinci dünya harbinin Fransız müstemleke imparatorluğunu hayli sarstığı bir devrede, «İmparatorlukların yürüdüğü» ve bunların yıp-

[61] ALBERT MOUSSET: *la petite Entente* (*Jean Brunhes*'in önsözüyle) s. XVI.

[62] LOUIS LE FUR: *Paris de droit international public*, 2e éd. 1933 s. 125. aksi fikir için bk: SPIROPULOS: *Théorie générale du Droit International*, s. 181 - 187.

ranmamış bir müessese olduklarının ispatını *Henri Mathieu* deruhte etmektedir. Müessese teorisinin doğduğu bölgede kurulan muvakkat ve gayri meşgul ülkede Hauriou lisanı ile müellif İmparatorluğu tarif etmektedir: «En iyi imparatorluk müşterek ideali temsil eden merkezî bir iktidara tâbi yerli kavimlerden müteşekkil sürekli bir birliktir [63]». Müessese unsurları farkedilmektedir: müşterek ideal halinde nâzım fikir, merkezî bir iktidar (fikre bağlı temerküz hâdisesi), yerli kavimler ve nihayet süreklilik... bütün bunlar *Mathieu*'nün tezini doğrulamak hususunda müessese teorisine ne kadar yaklaştığını göstermektedir. Müellif, özlü etüdünde, Bergson ve Nietzsche'nin mefhumlarını bir muadele kabul etmekte ve kavimler psikolojisinde «yayılma ihtiyacı» veya «gelişme sevki tabiisi» ni hayatın bir şekli addetmektedir. Fakat bu nâzım fikrin (Bergsonun can hamlesine bu kadar yakın bir mefhumun) intişarı değil midir? Müellif Roma İmparatorluğunun sürekliliğini düalist ve mürekkep temele dayanması dolayısıyla açıklamaktadır: O hem dinî hem siyasi kuvvetlere istinat etmesini bilmiştir. Bilhassa Romalılık fikri, nâzım fikrin bütün vasıflarını muhtevidir.

Henri Mathieu fikirlerinde yalnız değildir. İmparatorluğun zamanı geçmemiş bir müessese olmakla beraber gerekli ihtimam ve alâka ile karşılanmadığını *Général Catroux* ileri sürmektedir [64]. O da bir temerküz hâdisesinden bahsetmektedir: kuvvetlerin teksifi. Devlet selâmetinin şartı bu idi. Fransa «İmparatorluk menfaatlerini idare eden hâkim tesirin intişar ettiği nâzım bir metropoldür.» O bir birliği idame etmektedir. Müellifin temerküz kudret ve vasıtaları üzerinde durduğu sezilmektedir, Fransanın muvakkat bir hükûmet ve müessesan meclisine sahip olduğu ve IV. Cumhuriyetin Anayasası hazırlandığı bir devrede *François de Menthon*, bir çok Fransız hukukçuları gibi Union Française (Fransız Camiası) den bahsetmektedir. Bu imparatorluğun federal şekli haiz bir Fransa birliğine açılanması olacaktır: Anayasa sahasında da bir meclis ile temsil edilecektir [65]. Bununla beraber fikirleri kısmen müessese teorisine mal edebilecektir. Mukavemet (Résistance) doktrininin müdafii *André Hauriou*'da aynı ihtiyaçlardan hareketle bir federal Fransız camiası (Communauté fédérale française) şeklini tavsiye etmiştir [66].

4 — Devletler hukuku sahasında müessese teorisi ile ilgili bazı izah-

[63] HENRI MATHIEU: Les Empires en marche; s. 19 ve müt.

[64] GENERAL CATROUX: Sur L'idée d'Empire. Sciences Politiques, Sayı 1.

[65] FRANÇOIS DE MENTHON: Vers la Constitution de la IV. République, s. 17.

[66] ANDRÉ HAURIOU: Le Socialisme Humaniste, s. 187 - 198.

lar: Müessese teorisini sarıh surette iltizam ederek, beynelmilel camia ve ihtiva edebileceği teşekküllerin müessese addolunup olunamayacağı hakkında müelliflerin fikirlerini kısaca inceledikten sonra, muhtelif neticeler üzerinde durabiliriz. Gerek beynelmilel camia (yahut devletler cemiyeti) gerekse Milletler Cemiyeti, Papalık ve Beynelmilel Daimi Adalet Divanı'nın birer müessese oldukları iddiasındaki isabet, ancak bunlardan her birinin müessese unsurlarını haiz bulduklarını ispat ile kabildir. Kaldı ki, bu hususta tatminkâr görünmeyen müellifler, müessese tefrikine baş vurmamakla izahlarını büsbütün iğlâk etmektedirler. Bugün hiçbir suretle, beynelmilel camianın bir müessese olduğu kabul edilemeyecektir. Harp sonrasının terimi ile, Birleşmiş Milletler Andlaşmasına bağlı dünya ölçüsünde bir müessese mevcut mudur? Filhakika Anayasa veya andlaşmanın gerek dibacesi gerekse amaçlar ve prensipleri muhtevi 1. maddesinde, nâzım fikri istihraç etmekteyiz: İnsan haklarını ve adaleti muhafaza kaygusu gibi bir zeminde yükselen bu fikir, milletlerarası sulh, müsavât ve anahaklara saygı gibi esasları ve bunları sağlayacak pozitif çarelerin ifadesidir [67]. Asırların sentezi halinde bir fikir muhakkak ki

[67] San Francisco'da 26 Haziran 1945 tarihinde aktedilip, 4801 sayı, 15/8/1945 kabul ve 24/8/1945 yayım tarifiyle memleketimizde kanuniyet kesbeden Birleşmiş Milletler Andlaşması şu fikri esaslara müstenittir ve Dibâcenin dayandığı temeller aşağıdaki noktalarda hulâsa edilebilir:

- a — Harp belâsından gelecek nesilleri korumak,
- b — İnsanın ana haklarına, şahsiyet ve değerine imanı tazelemek,
- c — Erkek ve kadınlar için olduğu kadar, büyük ve küçük milletlerde hak müsavâtına olan inancı yeniden ilân etmek,
- d — Adaleti muhafaza etmek,
- e — Andlaşmalar ve devletler hukukunun diğer kaynaklarından doğan hak ve vecibelere saygı temini için gerekleri şartları ihdas etmek,
- f — Sosyal terakkiyi kolaylaştırmak,
- g — Daha büyük bir hürriyet havası içinde daha iyi hayat şartları ihdas etmek.

Bütün bu ümitleri gerçekleştirmek için üç yol mevcuttur: 1 - Tesamüh ile hareket; 2 - İyi komşuluk zihniyeti içinde barışık yaşamak; 3 - Milletlerarası barış ve güvenliğin muhafazası uğrunda kuvvetleri birleştirmek (fikir ve kuvvet kaynaşmasının en aktüel bir mısali de burada görülmektedir.)

Dibâcenin bu ideal esaslarını Bölüm I. Amaçlar ve Prensipleri muhtevi 1. madde vazetmektedir:

- a — Milletlerarası barış ve güvenliğin muhafazası için tedbirler,
- b — Milletlerarası dostane münasebetlerin şu prensipe istinat ettirilmesi: milletlerin hak müsavâtı, ve istiklâlleri. (Ayrıca 2. Maddenin 2. fıkrası bu durumu mü-

mevcuttur. Fakat yalnız başına ne kudret, ne fikir, ne de fertler bir müessese vücuda getirebilir. Müessese, bir terkip, muhtelif unsurlar arasında itidalli bir kaynaşmadır. Bu unsurların birbirlerine ne kadar bağlı olmaları gerektiği en tabii bir netice halinde gözükmemektedir. Fakat bu kaynaşma mefsuh Milletler Cemiyetinde bulunmadığı gibi, beynelmilel camia da barış fikri etrafında vaki bir müesseseseleşme addedilemez. Siyasi görüşlerin ilme ithali ve hâkimiyeti takdirinde, hiçbir suretle barış fikrine tâbi kalmamış Küçük Antantın dahi bir müessese olduğu ileri sürülebilir. Fakat, henüz doğan bir mevcudiyette idame ve sürekliliğin var olduğu bir türlü anlaşılmaz bir keyfiyettir. Beynelmilel camia ancak müesseseseleşmiye namzet, bu bakımdan müstait bir toplamaştır. Buna mukabil devlet hakiki bir müessese ve beynelmilel mahiyetteki teşekküller de tâli birer müessesedir. Bu itibar ile milletler cemiyeti ile dominyonlar veya Boğazlar Komisyonu arasında kudret unsuru zaviyesinde sadece derece farkı vardır, yoksa hepsi de tâli birer müessesedir, o kadar. Devlet şekli olan federasyonlar bir tarafa bırakılırsa, beynelmilel ölçüde en fazla müessese unsurlarını haiz bir teşekkül görülmektedir ki o da Britanya Müsterek Ülkesi Milletleri (Commonwealth of British Nations) dir. Bu kaplayıcı müessesenin idareci unsurları, Taç ve İmparatorluk Konferansları olarak gözükmemektedir. Dominyonlara gelince, her biri tâli birer müessesedir. İstiklâl ve muhtariyetin devletler umumî hukukunda süjeliğe tesiri yoktur [68], fakat müesseselikte kuvvet unsuru bakımından rolü mühimdir ve bu durum bilfarz dominyonların bir tâli müessese olmalarını izah eden sebeptir.

Devletler hukuku sahasına geniş izah imkânları getiren müessese teorisi yakın tarihimize dahil bazı hâdiselere de kabili tatbiktir.

Tarihimizi alâkadar etmesi bakımından müessese tevlit edememiş bir fikre raslamaktayız: İttihadı İslâm. İttihadı İslâm kısaca ne idi? Bu

eyyüddir).

c — İrk, cins, din veya dil farkı gözetmeksizin milletlerarası işbirliğini insan haklarına ve ana hürriyetlerine saygıyı inkışaf ettirmek. Bu durumun tahakkuku için yine iktisadi, icimal, fikri ve insani mahiyetteki milletlerarası davaları çözmek.

d — Bu hususta sarfedilecek gayretleri hemâhenk kılacak bir merkez kurmak.

Sözü geçen fikri esasların tarsini bakımından Birleşmiş Milletler genel kurulu tarafından yayınlanan devletlerin hak ve vazifeleri beyannamesi projesi bilhassa zikre değer kıymettedir. Panama murahhas heyetinin sunduğu bu proje adalet ve istiklâl şartları üzerinde önemle durmakta. Devletlerarası hayatın adalete müstenit bulunmasını mütekabil hak ve vazifelere bağlamaktadır. (Dibâce, ve 1, 2, 3, 4. mddeler).

[68] CEMİL BİLSEL: Devletler Hukuku 1. kitap, Devletler s. 45.

eski İmparatorlukların inkırazı dolayısıyla, bilhassa Osmanlılığın zaafı yüzünden dağılmış İslâm âlemini kıtalara şâmil yeni ve kuvvetli bir imparatorluk halinde toplamaktı. *Celâl Nuri*'nin izahlarından kaplayıcı bir müessese olacağı anlaşılmaktadır, zira müşterek ve tâli müesseseler vardır: Hilâfet, Haç, Maarif, Umumiyyeyi İslâmiye, Edebiyatı İslâmiye ve saire... Bu «müessesatı müşterekei İslâmiye» herhalde «gayei emel» olan «müslüman rönesansı»nın vücut bulmasına âmil olacaklardır [69].

İttihadı İslâm hakkında fazla teferruat bizi mevzuumuz dışına çıkarabilir. Dava kısaca şudur: Fikir niçin milyonlarca müslüman kütlesi karşısında tahakkuk edemedi? Biz bütün sebepler üzerinde durmak gibi geniş bir iddiaya sahip olmamakla beraber, müessese teorisi bakımından durumu aydınlatmak arzusundayız. Her şeyden evvel, dinin bu muazzam müesseseyi kuracak kudrete ve cazibeye artık sahip olmadığı muhakkaktı.

Bazı mütefekkirler bu ademi muvaffakiyeti alâkadarlar gurupundaki noksanlığa atfetmektedirler. *Sait Halim Paşa* (Mehmet) ya göre alâkadarlar gurupunun milletler arası önemi vardır: «Milletlerin tekâmülünde en mühim âmil mütefekkirleri, âlimleri, münevver tabakaları bir de efkârı umumiyyeyi sevk ve idare edenleri olduğu için cemaati hayır ve hakikate götürür bir tarik üzerinde tekâmül ettirmek vazifesi kendilerine terettüp etmek tabiidir» [70]. Görüldüğü gibi şahıs unsuru, güzideler gurupu müellife nazaran ön plândadır. İttihadı İslâmın vücut bulmamasını da «insanların tekemmül noksanlarına» hamlettiğine göre, bu da münevverler ve güzideler zümresinden mahrumiyet halinde gözükmektedir.

Aynı duruma, bir Arap mütefekkiri *İzamzade Refik Bey* de temas etmektedir. Bu zatın, Tavaifi Mülûk ümerasının her biri kendi «dairei hükümrânisini müdafaaya koyduğundan az zaman sonra kâffesinin zaafa düşer ve inhitata şikâr» olduklarından bahsettiğini görmekteyiz [71].

Şu halde, İttihadı İslâm fikrini gerçekleştirecek güzideden, müesseseleştirici insandan mahrumiyet başarısızlık âmillerinin başında gelmektedir. Bu sebeptir ki, bu fikir kudretten de olmuş, bir muhit yaratamamıştır. Diğer taraftan bazı istisnalar haricinde, müslüman âleminin «Darülhilâfe»deki osmanlı halifei islâmının idaresi altında birleşmek arzusunu besledikleri ve bu fikrin şuurlarında sübjektif bir hayat yaşadığı iddiası pek kuvvetli olmasa gerektir.

Daha küçük bir eserde, *Habil Adem*, Asyada gelişecek medenî bir müessese için yeni bir alâkadarlar grupu tavsiye etmektedir: Türkiye.

[69] CELÂL NURİ: İttihadı İslâm.

[70] MEHMET (SAIT HALİM): İslâmlaşmak s. 25.

[71] İZAMZADE REFİK: İttihadı İslâm ve Avrupa s. 11 - 12.

Böyle bir müessesenin tahakkuku müellife nazaran ancak büyük bir inkılâbı başarmış Türkiye Cumhuriyeti deruhte edebilir [72], Müellif bir devleti Asyanın alâkadarlar grubu rolünü oynamaya davet etmektedir.

Devletler arası hukuk sahasında, müesseseleşme teşebbüslerinin ademi muvaffakiyete düçar olmaları ve şahıslanamamaları nâzım fikrin devrini yaşamış ve yıpranmış bulunmasından ve yine muhakkak ki şahıs ve onun temin ettiği kudret unsurlarına mâlik olamamalarından ileri gelmiştir. Çok cazip fikir, bazan siyasi kombinezonların kurbanı olmakta ve ciddi teşebbüslerde akim kalmaktadır. Bu arada, dünya barış fikrinin, Demokrasi fikrinin bir türlü tahakkuk edememesi ve milletler arası refahın kısa devrelerle tehlikeye düşmesi daima onun kudretsizliğinde mi aranmalıdır? Hauriou bakımından olay şöyle açıklanabilir: sulh fikri, devletlerin tanınmasına dahi tesir eden demokrasi fikri sayısız tefsirler sahasına düşmüş ve millî menfaatler bakımından muhtelif mânalara sahip kılınmıştır [73]. Böyle bir fikrin gerçekleştirilememesindeki müşkülât bu kadar mütehavvil, meddî cezirleri bu kadar fazla bir beynelmilel camiada tek nizama teşebbüs yer yüzü tarihinin kaydedebileceği müesseselerin en muazzamı olacaktır. Fakat fikrin kabul edilebilecek bir tefsiri, iştirâk tezahürlerini temin edecek âzalarda müşterek şuur hareketleri ve nihayet büyük bir kuvvet lâzım olan şartlardır. Bugün ise, henüz muğlâk bulunan bu fikrin emrinde, her türlü dehşet ölçüsünü aşan bir tahrip kudreti vardır.

Dr. Tarık Z. TUNAYA

BİBLİYOGRAFYA

- Adaletname* : Osmanlı Padişahı Ahmed I.in bu isim taşıyan iradesi 78 No. lu Mühimme Defterindedir. (Sene 1018. Evaili Rebiülevvel ilâ evahiri Zilhicce) (Sayın Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın hazinesi Evrak notlarından alınmıştır).
- Ahlâkı Ahmedî* : (Abdülâziz tercümesi Darülhilâfetülalîyye tab'ı)
- Ahmed bin Mahmud Yükenakî* : Heybetülhakayık İstanbul 1334 (Necip Asım serhi)
- Ahmed Rasim* : İnkılâbın muhtelif mânaları. (Türk yurdu, cilt 3, No. 17. İstanbul 1926)

[72] HABIL ADEM: Ankara ve Avrupa siyaseti s. 25, 88.

[73] Demokrasinin siyasi ve iktisadi tefsirleri ve bu suretle teşekkül eden kombinezonlar halen dünya siyasetine hâkimdir. Bu bakımdan Demokrasi paylaşılamaaktadır.

- Ahmed Refik* : İnkılâbı Azîm (Dersaadet 1324 - 1326)
- Aran (M. Sadık)* : Türkün Altın kitabı (İstanbul 1944)
- Aynî Ali efendi Risalesi* : (Kavanini Âli Osman der hulâsai mezamini defteri divan) (Ebuzziya tab'ı, İstanbul 1280)
- Aynî (Mehmed Ali)* : Türk ahlâkçıları, Birinci cilt (İstanbul 1944)
- Basgil (Ali Fuad)* : Esasiye hukuku dersleri (İstanbul 1934)
- > > : Devlet nedir? (Hukuk Fakültesi Mecmuası, cilt XII, sayı 4, İstanbul 1946)
- Bilsel (Cemil)* : Devletler hukuku, Birinci kitap, Devletler. (İstanbul 1941)
- Castillo (Carlos Ruis del)* : Un shéma de la doctrine de la personnalité de l'Etat selon la méthode juridico - psychologique d'Hauriou, 1926 (Mélanges Hauriou, Henri Sabadie tercümesi)
- Catroux (Général)* : Sur l'idée d'Empire. (Sciences Politiques No. 14)
- Celâli Nuri* : Müslümanlara, Türklere hakaret, düşmanlara riayet ve muhabbet (İstanbul)
- > > : İttihadı İslâm (İstanbul 1331)
- Crosat (Charles)* : Âmme hukuku, İkinci kısım, 1935. (Nejdet Azak tercümesi)
- > > : 14 Eylül 1941 yeni Fransız memurun kanununa göre devlet memurları, 1943. (Ord. Prof. Ebül'ulâ Mardin'e Armağan) (Tarık Z. Tunaya tercümesi)
- > > : Âmme hukuku dersleri, cilt II, kısım I, (İstanbul 1944) (Recal Okandan tercümesi)
- > > : Âmme Hukuku Dersleri cilt II, kısım II, 1946
- > > : Beynelmillel Daimi Adalet Divanının İstikbali, 1944-1945 Üniversite serbest konferanslardan ayrı bası (İstanbul 1946) (Orhan Nasuhioğlu tercümesi)
- Declareuil (J.)* : Quelques remarques sur la théorie de l'Institution 1929 (Mélanges Hauriou)
- Delos. (J. T.)* : La théorie de l'Institution. Archives de Philosophie de droit et de sociologie juridique, No. 1 - 2
- Devletlerin hak ve vazifeleri* : Panama heyeti murahhasası tarafından sunulan beyanname projesi (İstanbul Üniversitesi Devletler Hukuku Türk Enstitüsü tarafından tercüme edilmiştir 1947)
- Fındıkoğlu (Z. Fahri)* : Müslüman bir devlet nazariyecisi (bu etüd Ord. Prof. Charles Crosat'nın şu eserindedir: Âmme Hukuku Dersleri cilt II, kısım II Fasil XVI s. 794-812).
- > > : Hukuk Sosyolojisi cilt II, İstanbul 1944

- Firdevsi* : Şehname I (Millî Eğitim Bakanlığı, Şark - İslâm klasikleri: 10, (İstanbul 1945) (Prof. Necatî Lugal tercümesi)
- Guizot (François)* : Cours d'histoire moderne, Leçons de 1828.
- Gurvitch (Georges)* : Eléments de sociologie juridique, (Paris 1940).
- > > : Les idées maitresses de Maurice Hauriou. (Archives de philosophie de droit et de sociologie juridique, No. 1 - 2)
- Habil Adem* : Ankara ve Avrupa Siyaseti (İstanbul 1339 - 1923)
- Hadikatülüdeba* : İstanbul 1327.
- Hauriou (André)* : Le socialisme Humaniste (Alger 1944)
- Hauriou (Maurice)* : Müessese ve Teşis teorisi (Hukuk Fakültesi Mecması, cilt IX, sayı 3, 4, 1944) (Tarık Z. Tunaya tercümesi)
- > > : Précis de droit administratif et de droit public (Paris 1933).
- > > : Principes de droit Public, Paris 1916 (2 e éd Sirey)
- Haydarî Zade İbrahim* : Turük ve mezahibî İslâmiye tarihi, İstanbul 1336
- İsmail Hakkı (Bursavî)* : Kitabülhitap (İstanbul 1292)
- İsamzade Refik* : İttihadi İslâm ve Avrupa (İstanbul 1337) (Hallî tercümesi).
- Karl (Büver Ziya)* : Selim III'ün hattı hümayunları. 2 cilt (Türk Tarih Kurumu yayınlarından, VII. Serî No. 10 (Ankara 1942) No. 14 (Ankara 1946).
- Kâtip Çelebi* : Düsturüfamel LA salâhülhalel (Ebuzziya tab'ı İstanbul 1280)
- Kavanin-i Yentçerîyan* : (Veliyüddin Efendi kütüphanesinin 1973/1967 No. sundan sayın Kılılı Muallim Rifatın 1931 de istinsah ettiği nüsha)
- Kudatkubilik* : (Viyana nüshası)
- Lapradelle (Geoffre de)* : Le développement institutionnel du droit des gens (Fakültemizde 2 Haziran 1939 da verilen konferans metninden. Metni Doçent. Mahmut R. Bellik'den alınmıştır).
- Le Fur (Louis)* : Précis de droit international public (2e éd. Dalloz 1933).
- > > : Les Empires En Marche, No. 1, 1944.
- Mâberdi* : Elahkâmussultaniye (Léon Ostrorog'un tahşiye ve tercümesi: El-ahkâm Es-soultaniya. Traité du droit public musulman, Paris 1906)

- Mehmet Said Halim Paşa* : İslâmlaşma, (Sehülregat Kütüphanesi nesriyatı. İstanbul 1337)
- > > > : Buhranlarımız (İstanbul 1335 - 1338)
- Methon (François de)* : Vers la Constitution de la IV. République (Les Cahiers Politiques, No. 13). (Bu yazı tarafımızdan tercüme edilmiştir : IV. Cumhuriyetin Anayasasına doğru, Hukuk Fakültesi Mecmuası, cilt XII, Sayı: 2-3).
- Mirmiroğlu (VI.)* : Fatih Sultan Mehmet II devrine ait tarihi vesikalar (Sarıyer Halkevi nesriyatından No. 2. İstanbul 1945).
- Mousset (Albert)* : La Petite Entente (Jean Brunhes'ün önsözü ile) (3e éd. Paris 1923).
- Morin (Gaston)* : Le Concept d'Institution (Archives de philosophie de droit et de Sociologie juridique No. 1-2).
- Munk (S.)* : Mélanges de philosophie juive et arabe (Paris 1859).
- Mukaddime-i İbnî Haldun* : Cilt II. İstanbul 1275
- Mustafa Paşa (Mansurizade)* : Netayicülvukuat (İstanbul 1294).
- Naima* : Ez Tarihi Naima Cilt I.
- Nizamülmülk* : Siyasetname (Charles Schefer tercümesi: Traité de gouvernement composé pour le Sultan Melik-châh par le Vizir Nizam oul-Mouk, Paris Ernest Leroux 1893)
- Onar (Sıddık Sami)* : Hauriou'nun müessese nazariyesinin izahı ve bazı müesseselerimize tatbiki. (Adliye Ceridesi 1941, senne 32, sayı 7).
- > > : İdare Hukuku (İstanbul 1942).
- Pirrenne (Jacques)* : Les grands courants de l'histoire universelle (cilt I éd. de la Baconnière, 1945).
- Renard (Georges)* : La théorie de l'institution. Essai d'Ontologie juridique. Cilt I (Paris 1930), Recueil Sirey).
- > > : L'Institution. (Flammarion Paris 1933)
- Ripert (Georges)* : La règle morale dans les obligation civiles.
- Sait* : Teshiri İzmihâl (Desaadet 1326).
- Saymen (Ferit Hakkı)* : Evlenmenin hukuki mahiyeti (İstanbul Barosu Mecmuası, sayı 10, yıl XIV).
- Seviş (Muammer Rasit)* : Özel Devletler Umumi Hukuku (İstanbul 1946).
- Spiropoulos (Jean)* : Théorie générale du droit International (Paris 1930)
- Sülâk-ül Malîk fi tedbir-ül memalik* : Şehabüddin Ahmed bin Muhammed bin Ebilrebî. (Mehmet Nusret Paşa tercümesi). (Dersaadet Matbaai Amire 1296)

- Tunaya (Tavik Z.)* : Müessese teorisinde fikir unsuru ve bazı hususiyetleri (Hukuk Fakültesi Mecmuası cilt XIII, Sayı 2 - 3, 1946)
- »* : Müessese teorisinde fikir, şahıs ve kuvvet unsurları arasındaki münasebetler ve işleme ameliyesi. (Hukuk Fakültesi Mecmuası, cilt XII, Sayı4, 1946)
- Tîmur ve Tüzûkâtı* : (İstanbul 1339) (Mustafa Rahmi tercümesi)
- Wensinck (A. J.)* : La pensée de Ghazzali (Paris 1940)
- Ziya Gökalp* : Türkçülüğün esasları (Ankara 1339)